

A Teleki-téka pere

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár a múlt században

SOMKUTI GABRIELLA

*Hol nemzeti vagyonról van szó,
ott elnézésnek helye nem lehet.¹*

Orbán Balázs

1874. március 24-én szokatlanul éles hangú interpelláció hangzott el a magyar képviselőházban, TREFORT Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézve. ORBÁN Balázs, a székelyföldi választók ellenzéki képviselője a reá annyira jellemző igazságkereső szenvedéllyel és hazafias pátoosszal elmondott beszédében a vádlottak padjára küldte gróf TELEKI Sámuel erdélyi nagybirtokost, a könyvtáralapító TELEKI Sámuel unokáját. De jutott a vádaktól az erdélyi református egyháznak, pontosabban az egyházi főhatóságnak is. A következményeket illetőleg ORBÁN Balásznak nem voltak kétségei: „Amidőn ezt teszem, öntudatával bírok annak, hogy nagyon kényes kérdést feszegetek. Tudom, hogy nagy haragot zúdítok magam ellen; lehet, hogy üldözéseknek, megtámadásoknak leszek kitéve, miként voltak mindazok, kik e botránys ügyben a nemzet jogát védőleg, föl merték szavukat emelni; de elvégre is nem azért vagyunk e helyeken, hogy egyeseknek vagy testületeknek a nemzet rovására elkövetett vétkeik palástoljuk...” S elmondta híressé vált beszédét a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtár ügyében, a körülötte folyó „nemzetkárosítás” ellen, a nagybirtokos oligarcha ellen, aki „szentségtelen kezét emelt a nemzeti vagyonra, mely mindenütt a népfőnség védpajzsa alatt áll”.²

Amikor e szavak elhangzottak, a TELEKI-téka jogviszonyai már polgári per tárgyát képezték s féléve is elmúlt, hogy a sajtó leleplező cikkeiben számolt be a könyvtárral kapcsolatos eseményekről. Per folyt tehát, a szó jogi értelmében is, de pert folytatott a sajtó is a közvélemény nevében, a kormányzat népképviselői rendszere nevében a feudális előjogaira hivatkozó nagybirtokos osztály ellen, védve a közérdeket és a közvagyont, támadva egy már meghaladott, de még mindig élő szemléletet. Célunk e küzdelmeknek s a hozzájuk vezető hosszú útnak bemutatása, felrajzolva mögöttük — hacsak vázlatosan is — a TELEKI-téka múlt századi történetét.

1. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest, 1870. 4. kötet. 143. l.

2. *Orbán Balázs országgyűlési beszédei 1872. nov. 29-től 1875. május 15-ig*. Hiteles lenyomat az országgyűlési naplóból. 2. füzet. Bp. Kiad. ORBÁN Balázs. 1875. 65–72. l.

A mindkét oldalról megnyilatkozó indulatok mögött megkíséreljük feltérképezni a tényeket s a valósághoz hűen megvonni az évszázados per mérlegét.³

TELEKI SÁMUEL VÉGAKARATA

A könyvtáralapító gróf TELEKI Sámuel erdélyi udvari kancellár 1822. augusztus 7-én hunyt el Bécsben. Könyvtára ekkor már húsz éve Marosvásárhelyen mint nyilvános könyvtár működött, alapítójának szándéka szerint. A közel 30 000 kötetből álló gyűjteményt TELEKI már kezdetől fogva nyilvános célra szánta. Vásárlásait is az vezette, hogy valamennyi tudományterületről a legjobb könyveket összegyűjtve, könyvtáralapításával hazájában a könyvek és könyvtárak hiányán enyhítsen.⁴ Sáromberki kastélyában elhelyezett könyvtárából már az 1760-as évek közepétől kölcsönöznek az erdélyi tudósok, később a Szebenbe költöztetett könyvtár hét éven keresztül — 1778—85 között — még szélesebb olvasói rétegek számára vált hozzáférhetővé. FESTETICH György már 1780-ban ezt írhatta TELEKINEK: „Votre belle Bibliothèque Monsieur Le Comte, étale vos vastes connaissances et donc le plus beau témoignage de Votre zèle pour le bien publique...” (Az ön szép könyvtára, gróf úr, mutatja ismereteinek széles körét s egyuttal legszebb bizonyítéka a közjó iránti odaadásának is)⁵ 1785 után a könyvek nagy része néhány évig beladázva pihent Szebenben, majd Marosvásárhelyen. Az 1790-es évek elején vitette fel azokat Bécsbe a már ekkor állandóan ott lakó TELEKI. A szüntelenül gyarapodó könyvtár első rendezése is Bécsben történt. A rendezést végző MIHÉLYES János 1794-ben megörökítette naplójában TELEKINEK ekkor már elhatározott szándé-

3. Jelen dolgozat a téma első ilyen igényű összefoglalása s így szükségképpen nem lehet teljes. További kiegészítések elsősorban újabb helyszíni levéltári kutatásokból várhatók.
4. TELEKI Sámuelre és a TELEKI-tékára vonatkozó irodalomból csak a fontosabbakat, valamint az újabban megjelenteket soroljuk fel: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója. 1759—1763.* Sajtó alá rend. BIÁS István. Bev. IMRE Sándor. Marosvásárhely, 1908. — GULYÁS Károly: *Az ismeretlen gróf Teleki Sámuel.* Bp. 1944. — KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi Cancellarius, gr. Teleki Sámuel Excell. Bibliothecaja. = Tudományos Gyűjtemény,* 1817. VII. 3—8. l. — BIÁS István: *Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez.* Marosvásárhely, 1901. — FODOR István: *Teleki téka.* Tg. Mures, 1938. — TELEKI DOMOKOS—CLAUSER Mihály—VARJAS Béla: *gróf Teleki Sámuel emlékünnepe.* Bp. 1940. — TELEKI Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* Cluj-Kolozsvár, 1931. — DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel. = Könyvtári Szemle,* 1973. 75—79. l. — uő. *A bibliofil Teleki Sámuel. = Művelődés,* 1975. 9. sz. 36—39. l. — *Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* A leveleket vál. bev. és jegyz. ell. DEÉ NAGY Anikó, Bukarest, 1976. — *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai.* Tg. Mures, 1971. — SOMKUTI Gabriella: *A marosvásárhelyi Teleki-theca. = A Könyv,* 1955. 10. sz. 464—466. l. — uő. *Grambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez. = Magyar Könyvszemle,* 1959. 200—202. l. — uő. *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében. = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1961/1962.* Bp. 1963. 291—302. l. — uő. *175 éves a marosvásárhelyi Teleki-téka. = A Könyvtáros,* 1978. 2. sz. 103—104. l.
5. *Festetich György levele Teleki Sámuelhez,* Zbaras, 1780. szept. 30. MOL, Teleki-család levéltára, Teleki Sámuel-osztály, Miss. 596.

kát: „Űexcellenciájának e helyen az a célja, hogy a bibliotheca fidei commissum mellett halála után légyen Maros-Vásárhelyt, a nagyobb szülött fiúnak gondviselése alatt; osztályra sohase menjen, hanem azt inkább mindig neveljék, szaporítsák; a könyveket belőle senkinek ki ne adják, hanem aki valamit akar tanulni, olvasni, oda menjen helybe...”⁶ 1797-ben utóljára keltek útra a könyvek: ekkor kerültek véglegesen Marosvásárhelyre.

TELEKI Sámuel még életében mindazt megtette, ami egy gyűjtemény könyvtárrá szerveződését s annak további fennmaradását, gyarapodását és használatát biztosíthatta. 1799—1802 között megépíttette Marosvásárhelyen a könyvtár épületét, ahol a könyvek elhelyezését 1802-ben, a megnyitás évében személyesen irányította. 1796—1819 között kiadta a könyvtár nyomtatott katalógusát, amelynek második kötete a könyvtár 1798-ból keltezett használati szabályzatát is közölte.⁷ Gondoskodott állandó könyvtárosról s végrendeletében bőségesen ellátta az intézményt azokkal az anyagi javakkal, amelyek a további gyarapodást, a nyilvános szolgálat fenntartását s a katalógusok pótköteteinek kiadását biztosíthatták. Ezek után haláláig nem szűnt meg könyvtárát tovább gyarapítani, ügyeivel személyesen foglalkozni. Egy évvel halála előtt, 82 évesen írta KELEMEN Mártonnak, marosvásárhelyi könyvtárosának: „... semmi sincsen inkább szívemen, mint Gyermekeimnek s Bibliothecamnak állapotjok; azokban kívánok holtam után élni és Hazámnak használni.”⁸

A könyvtár körüli bonyodalmak már a végrendelet ismertté válásával megkezdődtek. TELEKI Sámuel könyvtárával kapcsolatos végakarátát első ízben 1800-ban írt végrendeletében, másodízben e végrendelet kiegészítő codicillus-ában, 1811-ben nyilvánította ki. A végrendeletnek és a codicillusnak a könyvtárra vonatkozó részeit TELEKI egy külön iratban összefoglalva, kísérőlevéllel ellátva az erdélyi református egyház akkori legfelsőbb szervének, a főconsistoriumnak lepecsételve küldte el 1811. december 8-án a kéréssel, hogy azt halála után bontsák fel s az abban foglaltakat teljesítsék. Ez az a nevezetes végrendelet, amelyre a későbbiekben annyi hivatkozás történik s amelynek különböző értelmezése a TELEKI-család és a református egyház közötti ellentét alapjává vált. Erre a végrendeletre hivatkoznak mindazok, akik a TELEKI-könyvtár érdekében a század folyamán szót emeltek s ez a végrendelet lett iskolapéldája annak, hogyan válhat egy végrendelező nemes szándéka a jogi csűrés-csavarás áldozatául.⁹

6. *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. 202. l.

7. *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék*. Partes I—IV. Viennae, 1796—1819. — Az 1800-ban megjelent kötetben található a „Tabula legum bibliothecariorum”, 1798.

8. *Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonhoz*, Bécs, 1821. május 25. *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. 155. l. Először kiadta FODOR István 1938-ban.

9. TELEKI Sámuel végrendelete 1800. október 14-én kelt Nagyvárad-Olasziban, az azt kiegészítő codicillus Bécsben, 1811. nov. 14-én. A könyvtárra vonatkozó részeket egyesítő végrendelet eredeti példányát a református főconsistorium kapta, de másolati példányait TELEKI még életében elhelyezte a TELEKI-tékában, a marosvásárhelyi református kollégiumban s későbbi közlések szerint még más helyen is. A végrendeletet a nyilvánossággal első ízben SZÁVA Farkas közölte 1857-ben.

A végrendeletben TELEKI világosan kimondja: „Ifjúságomtól fogva nagy költséggel, szorgalmatossággal és fáradsággal szerzett és ez után is amíg élek, Isten segedelmével szerzendő könyveimet, ezekhez kötvén boldogult kedves Feleségemnek Magyar-Könyv-Gyűjteményit is maga Kíván-sága és Rendelése szerint, Mineralogica Collectiommal együtt, hagyom és legálom, mint Házam- és Familiambeli örökös Fidei Commissumot, Maradékimnak és Successoraimnak gondviselések és jótállások alatt, a Tudományoknak Nemzetemben s Hazámban elő-mozdítottásokra...”¹⁰

Kötelességévé teszi utódainak és örököseinek, hogy a könyveket katalógusuk szerint nyilvántartva, az e célra emelt könyvtáráruéletben az ő neve alatt együtt-tartsák, gondját viseljék, egymás között soha el ne osszák s el ne adjanak egy darabot sem.

Akaratának végrehajtójául az egyenes ágon származó fiúutódok közül mindenkor az idősebbet jelöli ki, hogy „ezen Fidei Commissumnak Conservatora és Gondviselője” legyen. Az egyenes fiúág kihaltával az erdélyi református főconsistorium — a TELEKI-családdal egyetértésben — válaszszon az egyenes leányágból származó utódok közül, ezek kihaltával is a nem egyenes fiúág más tagjaiból olyant, „akit arra legalkalmasabbnak és érdemesebbnek ítél, és rendeljen ezen Fidei Commissumnak Administratort és Curatort, számadásnak és jótállásnak terhe, és a maga Superinspectioja alatt”.

A következő mondat a könyvtár épületének karbantartásáról intézkedik: „Az, akire ezen Rendelésem szerint száll a Fidei Commissariusság, bírja mindenkor és használja a megnevezett M.-Vásárhelyi egész Házamat, kerteivel együtt oly kötelességgel: hogy tartozzék minden Épületeket, Szobákat és kerteket a Bibliothecával együtt ép Státusban conserválni...” s ha azokban kár esnék, kötelessége azt saját költségén (és nem a könyvtár javadalmozására szánt ingatlanok jövedelméből) kijavíttatni.

A curatornak „legyen Jussa és kötelessége” a könyveket minden évben egyszer, a nyári időszakban, a főconsistorium által kirendelt két professzornak „mint tanúbizonyságoknak” jelenlétében a „Catalogusok és editiok szerint számba venni”. A könyvtár legyen nyitva hetenként háromszor, délelőtt és délután három-három óra hosszat. Az olvasók a könyveket csak helyben, elismervény ellenében, a könyvtáros jelenlétében használhatják. Könyvet a könyvtárból soha kivinni nem szabad. TELEKI csak fiúutódaival tesz kivételt: ők elismervény ellenében bizonyos időre kölcsönözhetnek könyveket, de azt már másnak tovább nem adhatják. A curator tartson egy állandó könyvtárost, „Aki Tudományára, erkölcsire és hívségére nézve azon kötelességre alkalmas legyen”. Számára a könyvtár épületében szabad szállást, évi 360 magyar forint fizetést, valamint 40 veder bort,

Későbbi szövegkiadások: *Az erdélyi református egyházkerület igazgató tanácsának jelentése a „Teleki-théka” ügyében.* Kolozsvár, 1912. (A további hivatkozásokban Igazg. jel. Idézeteink ebből a szövegkiadásból származnak.) FODOR István i. m. — *Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* Bukarest, 1976. — TELEKI Sámuel végrendeletének volt egy második codicillusa is, 1820. január 28-áról keelve. TELEKI ebben erdélyi és magyarországi református iskolák és templomok javára tett további alapítványokat.

10. Ez és a további idézetek: Igazg. jel. 1—6. l.

40 véka búzát és 6 öl tűzifát rendelt. A könyvtáron kívül tartani kell egy írnokot (fizetése 140 forint) és egy szolgát (fizetése 100 forint). Kiköti, hogy „... mindeniket a hívségre s maga kötelességire meg is esketvén”. A költségek fedezésére így rendelkezett: „... pro stabili fundo rendelem és legálom a Fidei Commissumhoz kötve, M.-Vásárhelyen a Piaczon egy-más-mellett levő két Házaimat, a rajtok fekvő épületekkel s minden Beneficiu-maival jövedelmeivel együtt; ami pedig a fizetésekből, [a könyvtári személyzet fizetésén kívül] és a Vendég-fogadónak szükséges Conservatiójára terjedő költségből meg-marad, esztendőnként fordítsa a Fidei Commissarius könyves Gyűjteményemnek tökéletesítésire, és hasznos új könyvekkel szaporítására.” TELEKI még arra is gondolt, hogy ha a vendégfogadó valamilyen elemi csapás következtében megrongálódna s jövedelme kimaradna, a mindenkori curátor köteles a könyvtári személyzetet saját vagyonaából fizetni, a vendégfogadót helyreállíttatni, majd a jövedelemből saját ráfordításait utólag levonni.

Eddig szól az 1800-ban kelt végrendelet. Az 1811-es kiegészítés újabb javadalmakkal növeli a könyvtár vagyonát s újabb kötelezettségeket ír elő a curator számára: „Maros Vásárhelyen a Bibliothecamnak Conservatiójára és szaporítására állandó fundusul rendelt Házamhoz és Piaczi-Vendégfogadómhoz kötöm, és hagyom, mint Fidei Commissumot el-idegeníthetetlenül a nevezett Városban és ennek határában acquirált több fundusokat is, Szántóföldeimmel és szőlős-gyümölcsös-veteményes-kerteimmel s Réteimmel együtt a végre”, hogy a könyvtári személyzet fizetését a szükséghez képest emeljék, továbbá „2-do Könyves- és Köves-Gyűjteményem continuáltassék, szaporíttassék és ezeknek Conservatiojokra többségekhez képest, az Épület is jövendőben új hozzá-toldással tagasíttassák. 3-tio minden Épületeim jó Státusban conserváltassanak. 4-to azon Könyveknek Catalogussok, melyekkel a Bibliothecam szaporíttatik s nevededik, nyomtattassék ki Supplementumul, ... hogy a Publicum tudhassa a Bibliothecamnak állapottyát; ... Mind ezeket pedig kötelességiben teszem a Bibliothecam Curatorának.”

Mind a végrendelet, mind a codicillus számos alapítványt hagy különböző református intézmények (iskolák, templomok) javára. Ezek közül csak azt a 14 000 magyar forint tőkét említjük meg, melyet TELEKI „... állandóul mint Fidei Commissumot a Bibliothecamhoz közve, a Bibliothecam Curatorának Administratiója alá” rendelt azzal, hogy kamataiból az erdélyi református kollégiumok legjobb előmenetelű, ill. szegénysorsú diákjait jutalmazza, ill. segítse.

TELEKI végrendeletében több ízben kitért a református egyház szerepére, hangsúlyozva, hogy végrendelete végrehajtásában az erdélyi református egyháznak, közelebbről a főconsistoriumnak, milyen szerepet szánt. Kísérőlevelében azt írja: „... tulajdon keresményemből hagyott Pium Legatumaimra, és Köz-használásra nagy költséggel sok fáradsággal szerzett Bibliothecamra nézve az erdélyi mlgos Reformatum Fő Consistoriumnak Superattentioját szükségesnek ítélttem ... Bízván azért a Mlgos Fő Consistoriumnak a közjóhoz való buzgóságában, említett Pium Legatumaimra, s Bibliothecamra nézve kinyilatkoztatott utolsó akaratomnak mindenekben tökéletes teljesíttetésit, és ahoz képest jó-végekre célozó

Institutumaimnak állandó pártfogásokat, fenntartásokat, az erdélyi Reformatum Mlgos Fő Consistoriumnak atyafiságosan ajánlom, és szívére kötöm.” Az 1811-es codicillusban szándékát még egyszer megerősíti: „Kérem az Erdélyi Reformatum Fő Consistoriumot is Atyafiságosan és bizodalmasan: hogy valamint a köz-használásra rendelt Bibliothecamnak Institutumára nézve, úgy szintén a feljebb írt Pium legatumokra nézve is Superattentioval legyen, és azok iránt kinyilatkoztatott utolsó akaratomat minden részben teljesíttesse.”

Mind az 1800-as végrendelet, mint az 1811-es kiegészítés azzal zárul, hogy utódai közül azok, akik rendelkezéseit nem tartanák be, egyéb javaiból sem részesülhetnek. „Aki Gyermekeim és Successoraim közül, most vagy jövőendőben, feljebb írt hagyományaimat, rendelkezéseimet bontogatná vagy bontogatni kívánná, semminemű ingó és ingatlan keresményemben ne részesüljön, ne succedáljon.”¹¹ Súlyos szavak, TELEKI Sámuel ezzel kitagadja örökségéből utódait, ha azok nem teljesítenék a könyvtárra és egyéb alapítványaira vonatkozó végakarátát.

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ ERŐFESZÍTÉSEI A FŐFELÜGYELET GYAKORLÁSÁÉRT

Az erdélyi református egyház kötelessége teljesítéséhez, a főfelügyelet (superattentio) gyakorlásához idejében hozzákezdett. 1822. augusztus 17-én felolvasták TELEKINEK a főconsistoriumhoz küldött végrendeletét (a család megbízottjának jelenlétében), majd 1823. január 5-én a főconsistorium ülésén érdemben tárgyalták a kérdést. Határozatban szögezték le, hogy bár a főconsistorium „... meg vagyon győzöttetve ... Teleki Ferenc atyánkfíának nemes buzgóságáról, mindazon engedelmes tiszteletről, mellyel elfelejthetetlen emlékezetű édes atyja ... közhasznú rendelkezéseihz viseltetik”, mivel TELEKI Sámuel „rendelése kötelességévé tette főconsistoriumunknak azt, hogy a fidei commissumnak administratiojára superattentioval legyen, tehát elkerülhetetlenül szükséges, főconsistoriumunknak is azon fidei commissum állásának evidentiában való tartása végett időről-időre tudnia azt, hogy azon f. com. miképen administraltatik és testáns n. gr. úr eő excja e tárgybeli rendelkezéseinek miképen tétetik elég”. Álláspontjukat írásban TELEKI Ferencel is közölték és felkérték, hogy nyilatkozzék: miképpen szándékozik a fidei commissumot (hitbizományt) kezelni s ha erre nézve szükségesnek lát egy „állandó plánomot készíteni... mely valósággal nem is volna szükségtelen” közölje azt a főconsistoriummal.¹² Határozat született arról is, hogy a végrendelet teljes szövegét hiteles másolat formájában a TELEKI-családtól be kell szerezni. Ez azonban az egyháznak sohasem sikerült: a TELEKIEK a kérést nem teljesítették.

11. E részt az 1800-as végrendeletből idéztük. Közli DEÉ NAGY Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. 226. l.

12. Igazg. jel. 14–15. l.

TELEKI Sámuel általános örököse s így a fidei commissum első curatora fia, TELEKI Ferenc volt.¹³ Mint mérnök-katonatisztnek, aki leszerelése után az erdélyi birtokokkal foglalkozott, nem sok érzéke lehetett a humán tudományokhoz s talán tágabb értelemben a könyvekhez sem. A könyvtárban csak egy adminisztrálni való egységet látott, nyomát sem találjuk nála apja tudományos törekvéseinek, bibliofil hajlamának, mecénási buzgalmának. E tekintetben TELEKI Sámuel méltó utóda Domokos nevű fia lehetett volna, aki azonban fiatalon elhalt.¹⁴ Ha életben marad, bizonyára más sors vár a TELEKI-tékára.

TELEKI Ferenc a főconsistoriumhoz intézet válaszában azt írta, hogy apja még életében átadta neki a könyvtárat és a hozzá tartozó ingatlanokat vagyoni kezelésre. Ő az ingatlanokat bérbe adta, a jövedelmet külön kezelte, ebből a kiadásokat fedezte és „a könyvek vásárlására fundust szolgáltatott”.¹⁵ Mivel apja ezzel tökéletesen meg volt elégedve, ezért ő a jövőben is így fog eljárni.

TELEKI Sámuel Ferenc fia harmincadik születésnapjára valóban ilyen értelemben intézkedett egy fennmaradt feljegyzése szerint: „Hazámnak közhasznára szerzett Bibliothecamát mint Fidei Commissumot Kedves Fiamnak még életemben által adván, hogy Testamentaria Dispositione szerint, annak továbbá fő gondját viselje...”¹⁶

Ferenc gróf válasza nem elégíthette ki a főconsistoriumot. Újabb levelekben kifejtik, hogy a főconsistorium „a reá bízott superattentionis just feloldozhatatlan kötelességének tartja”, tehát nyilatkozzék a gróf a végrendeletben meghatározott évenkénti könyvtárvizsgálatra vonatkozólag.¹⁷

TELEKI Ferenc válaszlevelében hajlandónak mutatkozott a vizsgálóbiztosok fogadására 1823. július 8-tól. A főconsistorium ezután kijelölte a vizsgálóbiztosokat s értesítette erről TELEKI Ferencet. A könyvtári vizsgálatra ANTAL János és PÉTERFI Károly, a marosvásárhelyi református kollégium professzorai kaptak megbízást.¹⁸ Mindkettőjüket szoros személyi szálak fűzték a TELEKI-családhoz. A tudós és tekintélyes ANTAL János, a későbbi erdélyi püspök ifjúkorában TELEKI Sámuel sáromberki birtokán volt segédlelkész s az ottani papnak, PÉTERFI Lászlónak leányát, TELEKI Sámuelné „neveltjét” vette feleségül. Később TELEKI Sámuel Ferenc fia

13. gr. TELEKI Ferenc (1787—1861. dec. 11.) Katona-mérnök, cs. k. kamarás, a császári seregben teljesített szolgálatot, de egészségi okokból korán leszerelt és visszavonult a család erdélyi birtokaira.

14. gr. TELEKI Domokos (1773—1798) jogi tanulmányait Bécsben és Pesten végezte, majd hároméves külföldi tanulmányutat tett. Cs. k. kamarás, a marosvásárhelyi kir. tábla ülnöke. Jogi tanulmányain kívül foglalkozott még ásványtannal, történelemmel, néprajzzal. A jeni ásványtani társaságnak, melyet 1803-tól GOETHE vezetett, ő volt első elnöke. A TELEKI-téka ásványtani gyűjteménye tőle származik. ARANKA Györgyék nyelvújító mozgalma aktívan támogatta. Életében megjelent nagyobb műve hazai utazásairól szóló útleírás.

15. Igazg. jel. 15. l.

16. TELEKI-könyvtár, néhai KÓNYA Imre könyvtáros szíves közlése.

17. Igazg. jel. 16. l.

18. ANTAL János (1767—1854) református lelkész, 1801—36 között kollégiumi tanár, 1836-tól püspök. — PÉTERFI Károly (1790—1873) ref. lelkész, 1818—1836 között kollégiumi tanár, később lelkész vidéken, 1855-től Marosvásárhelyen. Filozófus, a magyar nyelvű esztétikai irodalom úttörője, az MTA lev. tagja.

nevelőjéül válaszotta s 1802-től könyvtára ügyeiben is sokszor igénybe vette segítségét. ANTAL Jánost baráti szálak fűzték TELEKI Domokoshoz is. PÉTERFI Károly az említett sáromberki lelkész fia s így ANTAL Jánosnak sógora volt. Érthető, hogy egyikőjük számára sem volt kényelmes TELEKI Ferencel szemben mint vizsgálóbiztosnak fellépni. Nem is lett a vizsgálatból semmi, a főconsistorium többször megismételt sürgetése ellenére sem. Évek múltak el, végül 1829 májusában a főconsistorium az eddigi biztosok mellé újabbakat jelölt ki, hogy „a nevezett bibliothecat szorgalmasan megvizsgálják”. Ugyanakkor újra felkérték TELEKI Ferencet, hogy „a bibliotheca mostani állásáról, ennek az ő excja halálától való administratiojáról, könyvek nevedéséről sat., a testamentom teljes értelme szerint főconsistoriumunkat voltaképpen tudósítani ne terheltessék”.¹⁹ A gróf válaszában kijelentette, hogy ő ugyan számadással nem tartozik, de „rosszakarótól megtámadott s méltatlanul érdekelt becsülete védelmére” felvilágosítást ad.²⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy már viszonylag korán, két évvel az alapító halála után elterjedtek a hírek, hogy a könyvtár körül nem mennek rendben a dolgok s emiatt TELEKI Ferencet bírálatok is érték. TELEKI levelében felvilágosítást adott az ingatlanokról és azok jövedelméről, a könyvtári kiadásokról, a könyvtár gyarapodásáról és annak „legjobb rendben létéről”. Szerinte a könyvek száma már annyira növekedett, hogy alig fér el a könyvtárban és „nemsokára a bibliothecát tágosítani kényteleníttetem”. Ezekután reméli, „hogy a főconsistorium előtt némelyek által fölhozott gyanúsító vádak elhárította és miután a könyvtár administratiojáról, lelkiömeretén kívül, senkinek számolni nem tartozik, semminemű investigatióra commissiot el nem fogad”.²¹ Sajnos idézett forrásunk ennél bővebben nem tér ki a levél tartalmára, sőt egy más helyen közli, hogy az 1830-as évek idevonatkozó iratai az egyházi irattárban már nincsenek meg.²² Mindenesetre itt már világos megfogalmazást nyer TELEKI Ferenc elutasító álláspontja, nevezetesen az, hogy ő a református egyháznak számadással nem tartozik. Nem sokkal később egy másik levélben a vizsgáló bizottság fogadását is megtagadja azzal az ürüggyel, hogy őt az új vizsgálóbizottsági tagok kijelöléséről nem értesítették.²³ Pedig a református egyház ekkor már messzemenően igyekezett a TELEKI-család érzékenységét figyelembe venni: a kijelölt új biztosok közül kettő arisztokrata (gr. BETHLEN Sándor és gr. BETHLEN Domokos), ami teljességgel ellentétes a végrendelet intézkedéseivel.

A főconsistorium 1830. február 21-én újra foglalkozott a könyvtár ügyével. Mérlegelve a végrendelet szavait, de főképp annak „lelkét és célját”, ismételten leszögezték álláspontjukat, miszerint a végrendelet „főconsistoriumunknak az egyenesen való felvigyázás és teljesíttetés szoros kötelességét bizza és köti lelkére és ezen kötelességénél fogva tartozik főconsistoriumunk az érdekelt bibliothecának, az ő excja halálától fogva

19. Igazg. jel. 16. l.

20. Uo.

21. Igazg. jel. 17. l.

22. Az igazgató tanácsi jelentés ezt 1912-ben közli, — tény viszont, hogy az iratok 1874-ben még megvoltak, hiszen egy bizottság ekkor állított össze belőlük részletes jelentést a TELEKI-tékáról. Elképzelhető, hogy ma egy helyszíni kutatás eredménnyel járna.

23. „Ilyen forma bizottság revíziójának nem lehet helye.” Igazg. jel. 17. l.

mostanig való állását, fundusának t. i. mennyiségét, ennek esztendőről-esztendőre való jövedelmét, költségét s a könyvek szaporodását voltaképpen tudni, és ha ezen állásnak voltaképen való megősmérésében a fidei commissum curatora és conservatora által akadályoztatnék, ezen esetben ennek hivatalos vagy törvényes úton való eszközlésére is köteles”.²⁴ Ennek értelmében a bizottságot újból utasították feladata teljesítésére.

Erre a határozott hangra Ferenc gróf visszavonult. Késznek mutatkozott a vizsgálóbiztosok fogadására és ígérete szerint „valamint eddig, úgy ezután is, a mgs. főconsistoriumot, a bibliotheca adminisztrációjára nézve mindig evidentiában tartani és mindenről megvilágosítani kész, — jöllehet magát e részben a mgs. főconsistorium számadó tisztjének és subalternusának soha is meg nem ismerheti”.²⁵ A dolog lényegi megítélésének elvi különbsége tehát már ekkor nyilvánvaló: TELEKI Sámuel örökösei sem ekkor, sem később nem ismerték el a főconsistorium felügyeleti jogát és a számadási kötelezettséget jogaik megcsorbításának tekintették.

A kiküldött bizottság jelentése azonban egyre késett, Ferenc gróf a neki küldött további levelekre csak kitérőleg válaszolt. A vizsgálóbizottság is egyre több sürgetést kapott a főconsistoriumtól. Végre 1833-ban elkészült a jelentés. A bizottság elnöke gr. BETHLEN Domokos volt, akinek TELEKI Ferenc sáromberki kastélyában betekintést engedett a bevételekről és kiadásokról vezetett jegyzékekbe, sőt néhány napra oda is kölcsönözte azokat. A jelentés szerint az elszámolások „elég tisztáknak találtattak”. Az óvatos fogalmazás másra enged következtetni. Az ingatlanok ekkor évente mintegy 2566 forintot jövedelmeztek, a kiadások kb. 1930 forintot tettek ki. A katalógus bizonyossága szerint a könyvtárat gyarapították, de Ferenc gróf arról panaszkodott, hogy erre igen kevés pénz marad. (Nem minden ingatlant sikerül haszonbérbe kiadni, vannak haszonbérleti hátralékok is stb.) A bizottság megvizsgálta a könyvtári rendet s a katalógus alapján a könyveket is. A valóságos helyzetről valamivel többet árulnak el a bizottság javaslatai. Mivel úgy találták, hogy „a könyvtár épületei, fundusai, a gondozás híján, kárt szenvedvén, a curator gróf kéressék föl egy a könyvtár vagyónát felügyelő számtartó fogadására, kinek számadásai aztán rendesen mutatassanak be a főconsistoriumnak. . . . a jövőre nézve ne a könyvtár jövedelmeiből conserváltassék a théka épülete, mivel e terhet a végrendelet a fidei commissariusra nehezíti”.²⁶

E szavakban először — s tegyük hozzá: utoljára — szerepel írásos bizonyítékokra támaszkodó olyan megállapítás, hogy a könyvtár fejlesztésére szánt összeget más célra használták fel, nevezetesen a könyvtárépület fenntartási költségeire. (Ezt TELEKI Sámuel végrendelete világosan a curator magánvagyónának terhére rendelte el.) A század folyamán elhangzó számonkérések és vádak csak közvetett (telekkönyvi stb.) forrásokra támaszkodhattak, mert a TELEKI-téka pénzügyeivel kapcsolatos belső feljegyzésekbe kívülálló többé bele nem tekinthetett.

A főconsistorium ezután, okulva az eddigi tapasztalatokon, kinevezett egy újabb bizottságot, melynek feladata lett volna egy tervezetet készíteni

24. Uo.

25. Uo.

26. Igazg. jel. 18. l.

a könyvtár feletti felügyelet gyakorlásának helyes módjáról, figyelembe véve a végrendelet intézkedéseit. Ez a tervezet azonban soha nem készült el.

1840-ben a főconsistorium az évenkénti előírt nyári vizsgálatok végrehajtására (melyek, mint láttuk, korántsem voltak évenkéntiek) új vizsgálóbizottságot nevezett ki.²⁷ A bizottság jelentését 1843-ban nyújtotta be, de a vagyonekezelési adatokról nem szólt. Egy évvel később, 1844. július 1-én egy újabb jelentés erről számolt be, hogy a könyvtár gondozásában több hiányosságot fedeztek fel. TELEKI Ferencet a főconsistorium felkérte, hogy a hiányosságok megszüntetése érdekében tegye meg a szükséges intézkedéseket. 1851-ben TÖRÖK János vizsgálóbiztos jelentésére hivatkozva ismételtén arra kérték TELEKI Ferencet, hogy a könyvtárnak az új könyvtáros kezére való átadásakor kiderült több hiányát „elhárítani szíveskedjék”.²⁸

Ezzel gyakorlatilag véget is ért a főconsistorium felügyeleti tevékenysége, mely érdemi és hathatós soha nem volt. TELEKI Ferenc a további levelekre már nem válaszolt s a kialakult helyzetbe a református egyház is belenyugodott. 1859-ben az új könyvtárosnak még két kollégiumi tanár jelenlétében adták át a könyvtárat — ez azonban már csak formális ténykedés volt. Az évtizedes kötélhúzásban egyelőre az erősebb fél győzött: az erdélyi református egyháznak sem eszközei, s úgy tűnik, igazi elszánása sem volt a végrendeletben előírt jogainak, ill. kötelezettségeinek érvényesítésére. Erre érkei sem ösztönözték, sőt érkei ellen szólt, hogy az egyház egyik nagybirtokos tagjával s rajta keresztül a kiterjedt és befolyásos TELEKI-családdal ujjat húzzon.

SZÁVA FARKAS ELSŐ FELLÉPÉSE 1857-BEN

Amikor az egyház feladta a harcot, szerepét a sajtó vette át. Kezdetben ez a szerep csak egyetlen ember nyugtalan lelkiismeretére korlátozódott. Ez az ember SZÁVA Farkas volt, aki több mint két évtizeden át tanárként működött Marosvásárhelyen.²⁹ Jelentős hírlapírói és közéleti tevékenységet

27. Az előző bizottságból ANTAL János ekkor már négy éve erdélyi püspök, PÉTERFI Károly pedig vidéken lelkész. Az új vizsgálóbiztosok egyike TÖRÖK János (1806—1854), a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára, a függetlenségi harc vértanúja, akit az önkényuralom elleni összeesküvésben való részvételért Marosvásárhelyen kivégeztek.

28. Igazg. jel. 19. 1.

29. SZÁVA Farkas (1823—1892) Kolozsvárt és Marosvásárhelyen tanult, jogot végzett. A 40-es években Marosvásárhely közizgatásánál jegyző, majd szolgabíró. A szabadságharc után birtokán gazdálkodott és irodalmi működést folytatott. Később bekapcsolódott a nemzeti és társadalmi mozgalmakba, előbb gr. LÁZÁR Mór titkárá, 1862-től a marosvásárhelyi katolikus gimnázium tanára. Itt — rövid gyulafehérvári megszakítással — 22 évig természettudományi, földrajzi és irodalmat tanított. 1884-ben vonult nyugalomba. Számos hírlapban és folyóiratban jelentek meg írásai, a *Székely Néplap*nak 1867-ben szerkesztője volt. Mint pomológus is nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Alapító tagja volt a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságnak, tagja az Erdélyi Múzeum Egyesületnek. Munkáinak tiszta jövedelmét jótékony célra hagyta. „A fölmerülő társadalmi kérdések fejtegetésénél tanúsított intellektuális tájékozottsága, meleg érdeklődése minden hazai és közérdekű ügy iránt nevét nagy körben ismertté és tiszteltté tette” — írták nekrológiájában. (*A marosvásárhelyi kath. gymnasium értesítője az 1891—92-ik iskolai évről.* Mvh. 1892. 10—12. 1.)

fejtett ki, írásai harcos publicistára, hazafias érzelmű emberre vallanak. Közel húsz éven át harcolt a toll erejével a TELEKI-könyvtár érdekében, az eredménytelenség nem rajta múlt.

SZÁVA Farkas 1857-ben, a *Magyar Sajtó*-ban, az önkényuralom korának első ellenzéki szellemű hírlapjában tette közzé *Gróf Teleki Sámuel collationa-lissa és testamentuma, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár s több kegyes alapítványokra vonatkozólag, és egypár szó a könyvtár jelen állásáról* c. cikkét.³⁰ Ebben nyilvánosságra hozta TELEKI Sámuel végrendeletét, mivel, mint írja, úgy érezte: e becses okiratot kötelessége megismertetni a két haza minden buzgó és a tudományokat szerető fiával. Felszólította ugyanakkor a politikai lapok szerkesztőit — elsősorban az erdélyieket —, tegyék közzé ők is a végrendeletet.

SZÁVA Farkas TELEKI végrendeletéből nemcsak a könyvtárra vonatkozó intézkedéseket, hanem az egyéb alapítványokra tett rendelkezéseket is idézte. Tette ezt bizonyára azért, hogy TELEKINEK kulturális célokra áldozott s valóban igen nagy összeget kitevő hagyatékát a maga teljességében felmutassa.³¹ Majd pontosan felsorolta a TELEKI-tékához hitbizományként tartozó ingatlanokat és azok jövedelmét.³² A házak ekkor 2830 forintot, a haszonbérbe kiadott földek 412 forintot, összesen tehát 3242 forintot jövedelmeztek. Ez az összeg, a viszonyokkal ismerősök szerint, mint írja, 4–5000 forintra könnyen felvihető lenne.³³ A kiadások ezzel szemben: a könyvtári személyzet fizetésére 440 forint (és ingyen szállás), az épületek tatarozására legfeljebb évi 540–600, összesen tehát 980–1040 forint.³⁴ Megmarad így évente 2200 forint. SZÁVA Farkas — nehogy bárki is túlzással vádolhassa — csak évi 1000 forint tiszta jövedelemmel számolt, ami az alapító halála óta eltelt 34 év alatt 34 ezer forintot tett ki. Ezzel az összeggel „egy szép kis könyvtárt lehetne toldani a meglévőhöz, de ... a jövedelemből a könyvtár könyveinek szaporítására egy fillér sem fordított, — hacsak a betett magány használatra jártatott hírlapokat nem vesz-

30. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 8. 105. sz. 425–426. l. és máj. 9. 106. sz. 429–430. l.

31. TELEKI Sámuel protestáns iskolákra és templomokra összesen 14 és félezer forintot, valamint 40 800 forint alapítványi tőke kamatait hagyta. (Iskolák, templomok építésére, ill. újjáépítésére, lelkészek, tanárok fizetésének javítására, diákok segélyezésére és jutalmazására, iskolai könyvtárak gyarapítására.)

32. Egy kétemeletes, egy egyemeletes és négy földszintes ház Marosvásárhelyen. A kétemeletes ház a piac-téren TELEKI Sámuel által építtetett és 1820-ban elkészült ún. Apolló-ház. A földszinten üzletek, az emeleten vendégfogadó működött, a második emeleten étterem, színház- és bálterem volt. A múlt század folyamán a városban fellépő színtársulatok otthona ez az épület volt. E század elején építették át a termetet lakásokká. Az egyemeletes ház nyilván a TELEKI-téka épülete, melynek a könyvtár csak egyik szárnyát foglalta el. Földbirtokok: 19 hold 380 □-öl szántó, 34 hold 480 □ kaszáló a város határában.

33. Megemlíti, hogy pl. a házakban „kegy és ingyen” lakások is vannak.

34. A főkönyvtáros fizetésén kívül még egy kertet is kap, de szállásával együtt ezt is kiadta haszonbérbe. A SZÁVA Farkas által említett fizetések kisebbek, mint a végrendeletben megszabottak (240, 120, 80, összesen 440, míg a végrendelet szerint 360, 140, 100, összesen 600). A fizetést kiegészítő egyéb természetbeniekről nem történik említés; valószínű, hogy SZÁVA Farkas a fizetésekről nem szerezhetett pontos értesülést. Egykorú feljegyzés szerint MIHÁLY Gergelyt 1852. június 1-én alkalmazták írnoknak, járandósága évi 300 forint és szállás. A főkönyvtáros fizetése ennél magasabb kellett legyen. Későbbi adatok szerint a főkönyvtáros évi 400 forintot kapott.

szük ide...” SZÁVA Farkas kimondja a súlyos vádat: „... a könyvtárt és minden vagyonát mint magán vagyont ... úgy tekintik és kezelik”. Így akarták a telekkönyvbe is beíratni, „de ez nem sikerülhetett”. Megemlíti, hogy a kormány figyelme kiterjedt a TELEKI-tékára, s így a könyvtár néhány becses könyvhöz jutott. Senki másnak azonban nem jutott eszébe, hogy a könyvtárat adományaival támogassa.³⁵

SZÁVA Farkas ezután a református főconsistoriumnak veti szemére, hogy a rábízott ügyet „... hidegen, közönyösen, számba sem véve, idáig menni engedte, mikor hatalmánál fogva minden másképpen lehetne, s most ott áll a Teleki-könyvtár ő miatta hogy a nemzet kincse mint magán örökség úgy akar tekintetni”. Az erdélyi országgyűléseken se szólalt fel soha senki ez ügyben, holott magánbeszélgetésekben éppen elég szó esett róla.

A könyvtár jelen állapota komoly aggodalomra ad okot: „A könyvtár épület bolthajtása egy pár év óta özvehasadoszva, s lehet tartani, hogy nem sokára lehull. ... a könyvekből is sok hiányzik. Lajstroma a régi hibákkal teljes, mely a kéziratokról keveset emlékezik. A néhai könyvtárnok 30 év alatt nem ért reá, hogy a hiányokat kiigazítsa, s nem tudjuk, mi rejtett kincsek vannak ott.”³⁶

Mi hát a teendő, teszi fel a kérdést SZÁVA Farkas. A főconsistorium nem tudott megfelelni a rábízott feladatnak. „Nyilatkoznia kellene a nemzetnek e tárgyban, mert ez az ő birtoka, kincse és nem egyes emberé...” Jogilag fellépni az ügyben a főconsistorium feladata lenne, „érdekileg sürgéni azon fellépést a nemzet kötelessége”. A nemzetnek azonban nem lévén képviselője (1857-ben vagyunk!), „ama magas szempontból, mellyel minden civilizált kormány alárendelt népeinek tudományos viszonyai iránt főtekintettel lenni szokott, valóban a magas kormány gondjától is várni lehetne, hogy a mlgs. ev. ref. consistoriumot mint a végrendelet executorát teendőire hathatósan figyelmeztetni méltóztatnék”. SZÁVA Farkas emlékeztet a Kolozsvárt elindult mozgalomra az Erdélyi Múzeum Egylet megalakulása érdekében, melyet a felség is „kegyesen pártol”, tehát az idő most különösképpen alkalmas a TELEKI-könyvtárral való törődésre is. Végül a nagy alapító érdemeire emlékeztetve zárja cikkét.

A nyilvános bírálat első ilyen megnyilvánulása a helyi körökben bizonyára nagy feltűnést keltett. A leginkább érdekelték azonban — a TELEKI-család és a református egyház — nem reagáltak. Egyedül a TELEKI-téka akkori könyvtárosa, SZÁSZ István tett közzé — valószínűleg a grófi család tudtával és egyetértésével — egy hírlapi cikket a könyvtár védelmében, pontosabban SZÁVA Farkas ellenében. SZÁVA Farkas erről később így emlékezett meg: „Azt mondá védelmeiben, [ti. SZÁSZ István] hogy a két hazában egyedül mi nyugtalankodunk, mi nem vagyunk megelégedve a könyvtár állása ügyével, mintha bizony gróf Teleki Sámuel egyedül reánk bízta volna ezen nagy fontosságú ügyet.”³⁷ A gunyoros hang SZÁVA Farkas lelkiismeretébresztő cikkét így próbálta lefokozni a fogadatlan prókátor kisszerű megnyilvánulásává.

35. 1854-ben a cs. k. minisztérium a ref. főconsistorium útján valóban néhány könyvet küldött a TELEKI-könyvtárnak. Vö. Igazg. jel. 19. l.

36. Az említett könyvtáros KELEMEN Márton, ld. 38. sz. jegyzetet.

37. SZÁVA Farkas: *A Teleki-könyvtár érdekében*. IV. = *Szekely Néplap*, 1867. dec. 7. 49. sz.

A KÖNYVTÁR BELSŐ ÉLETE
A TELEKI SÁMUEL HALÁLA UTÁNI
ELSŐ FÉLSZÁZADBAN (1822—1872)

A könyvtár belső életéről szóló vázlatos áttekintést a könyvtárosok bemutatásával kezdjük, mivel a régi korok patriarchális kezelésű könyvtáraiban a könyvtáros személyiségének erősen meghatározó szerepe volt. Viszonya a könyvekhez s rajtuk keresztül a tudományokhoz az olvasókkal való viszonyt is meghatározta, pozitív vagy negatív előjellel. E tekintetben a TELEKI-tékát vizsgált korszakunkban nem mondhatjuk szerencsésnek: könyvtárosai vagy nem álltak hivatásuk magaslatán, vagy a könyvtárosi tevékenység számukra csak mellékes foglalkozás volt.

A könyvtárosokat TELEKI Sámuel halála után a mindenkori curator TELEKI gróf nevezte ki, így azok a TELEKI-családtól függő, mintegy bizalmi embereknek számítottak. Sem a főkönyvtárnoki rang, sem a fizetés nem volt megvettendő: a végrendeletben megszabott évi 360 forint (nem számítva a természetbenieket) tekintélyes összeg volt, hiszen 1809 táján egy középrendű állami tisztviselőnek vagy középiskolai tanárnak 300—400 forint volt az évi jövedelme. (Ugyanebben az időben egy bécsi udvari tanácsos fizetése 3000 fr. volt.)

KELEMEN Márton³⁸ még az alapító életében, 1815. május 25-én, tizenkilenc éves korában lett a könyvtár írnoke. A marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, jogot végzett, majd TELEKI Sámuel akaratából és költségén egyéves külföldi tanulmányúton volt. Írnoksága idején SZABÓ András volt a könyvtáros, akit filozófiai írásaiért KAZINCZY Ferenc is nagyra becsült.³⁹ KELEMEN Márton semmiképpen sem mérhető őhozzá, sajnos mégis SZABÓ volt az, aki 1817 nyarán „holmi kedvetlen történetei miatt” otthagyta a könyvtárat.⁴⁰ Ekkor lépett elő könyvtárossá KELEMEN Márton. TELEKI Sámuelnek hozzá intézett leveleiből az derül ki, hogy abban az időben buzgón látta el feladatát s TELEKI meg volt vele elégedve. „Örömmre s megnyugvásomra vagyok — írja neki TELEKI —, hogy Bibliothecamban semmi kár nincsen, és teljes bizodalomom vagyok a Kegyelmed tapasztalt gondosságában és szorgalmatosságában, hogy továbbra is épségben, bátorságban conserváltatik és rendelésem szerint használtatik.”⁴¹ Ekkor még volt mit elvégezni a könyvtárban: TELEKI ládászám küldte

38. KELEMEN Márton, nagyernyei (1796—1851. márc. 2.) nemesi származású, Maroszék assessora. A marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, 1815. máj. 15-től 1817 közepéig a könyvtár írnoke, ezután haláláig annak könyvtárosa. Külföldi tanulmányútja alatt (1819. szept. 25.—1820. szept.) SZILÁGHY Sámuel helyettesítette. TELEKI Sámuelnek hozzáírt leveleit először kiadta FODOR István i. m., majd DEÉ NAGY Anikó a *Teleki Sámuel és a Teleki-téka* c. összeállításban. (Bukarest, 1976.)

39. SZABÓ András (?—1817. szept.) a marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, 1794-ben a kollégium könyvtárosa. Ezután TELEKI László fiainak nevelője. TELEKI László költségén három éven át Göttingenben tanult. 1809-től WESSELÉNYI Miklós nevelője. TELEKI László ajánlására lesz a TELEKI-téka könyvtárosa 1815 őszétől 1817 közepéig. Vö. IMRE Sándor: *br. Wesselényi Miklós ismeretlen nevelői.* = *Erdélyi Helikon*, 1930. 5. sz. 389—395. l.

40. DÖBRENTEI Gábor írja ezt KAZINCZY Ferencnek, idézi IMRE Sándor eml. cikkében.

41. DEÉ NAGY Anikó i. m. 154. l.

Bécsből az újabb és újabb könyveket, ezeket szakok szerint elrendezni, beszámozni, az ún. „revisorius catalogusba” beírni a könyvtáros feladata volt. Ezekben az években folyt a könyveknek exlibrissel való ellátása s még adott munkát az olvasó- és látogatóforgalom is. 1820-ban írta KELEMEN Márton TELEKINEK: „A könyvek száma a legnagyobb accuratioval meg számlálva mégyen mindöszveséggel 22 271 Darabokra.”⁴²

TELEKI halála után lecsökkent a gyarapodás, később az olvasóforgalom s megszűnt az a gondoskodó-számonkérő ellenőrzés is, amit TELEKI levelei még a távolból is jelentettek. Nem csoda, ha a könyvtáros buzgalma is alábbszállt s SZÁVA Farkas nyilván joggal tette meg már idézett elmarasztaló ítéletét. De volt ennél súlyosabb vád is. 1843-ban TELEKI Ferenc elbocsátotta SZAKÁTS Jánost, a könyvtár írnokát, erre az feljelentette KELEMEN Mártont, hogy több könyvet, okiratot, képet eltulajdonított s az írnokot régi okiratok másolására használta fel, majd azokat saját hasznára eladta. Feljelentését nemcsak a főconsistoriumhoz, hanem az erdélyi főkormány-székhez is eljuttatta. Lehet, hogy csak egyéni bosszúról volt szó, minden-etre a főconsistorium által a vizsgálattal megbízott kollégiumi professzorok azt jelentették, hogy „nagyobb mérvű” hűtlenséget ugyan nem derítettek ki, de a könyvtár gondozásában több hiányt fedeztek fel.⁴³

KELEMEN Márton működése idejéből ismerjük a TELEKI-tékának egy leírását, melyet 1826-ban állított össze KAZINCZY Ferenc kérésére.⁴⁴ Könyvtárossága alatt még rendszeresen vezették az olvasó-naplókat és a könyvtár gyarapodását is. Ő készítette el a helyrajzi naplót; a könyvek elrendezése még e század elején is ennek megfelelő volt. Jelenlegi ismereteink szerint ennél többet nem mondhatunk hosszú, 36 éves könyvtári szolgálatáról. Utódaival szemben megvolt az az előnye, hogy még közvetlen kapcsolatban állt TELEKI Sámuellel s személyes élménye volt a könyvtár aktív korszaka. Ő még főállásban látta el hivatalát, ellentétben utódaival, akik a kollégium tanárai voltak, s nem sok idejük maradt könyvtári munkára. Nem lévén viszont írógató, tudós ember, mint elődei — SZABÓ András és SZÁSZ József⁴⁵ — idejét nem használta fel elmélyültebb könyvtári munkára vagy akár egyéni búvárokodásra.

KELEMEN Márton könyvtárossága alatt vészeltte át a TELEKI-téka a szabadságharc viszontagságait. A harcokban Marosvásárhely többször gazdát cserélt.⁴⁶ Az osztrák császári csapatok bevonulását dűlás és foszto-

42. Kelemen Márton levele Teleki Sámuelhez, Mvh. 1820. nov. 4. Kolozsvár, RSZK Akadémiája Történeti Levéltár.

43. Igazg. jel. 19. l.

44. CLAUSER Mihály: *Nagy-Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékáról.* = *Magyar Könyvszemle*, 1940. 1. sz. 9—14. l. A rövid leírás lényegében a könyvtári terem berendezésének leírására szorítkozik.

45. SZÁSZ József, ilencfalvi (1782—1812. máj. 29.) A marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, ANTAL János ajánlására lett TELEKI első könyvtárosa 1802. okt. 8-án. 1807 okt.—1810 okt. között TELEKI költségén a bécsi és a jénai egyetemen tanult. CSOKONAI modorában írt verseit DÖBRENTAI Gábor adta ki. (*Erdélyi Műzeum*, 1814/II.)

46. 1848. nov. 5-én az osztrák császári csapatok foglalták el, 1849. jan. 13-án BEM visszafoglalta, majd aug. 2-án a cári orosz hadsereg foglalta el, őket váltották fel az augusztus 16-án bevonuló osztrák csapatok. A könyvtár számára az 1848-as novemberi és az 1849. augusztus 16. utáni időszak volt kritikus.

gatás kísérte: a TELEKI-tékának nagy értékű fegyvergyűjteményét szét-hordták. A könyvek megmenekültek s ez részben egy osztrák altábornagynak, GEDEON Józsefnek köszönhető. GEDEON 1848. nov. 7-én kelt parancsában — egy altiszt vezénylete alatt — harminc katona beszállásolását rendelte el a könyvtár épületébe s utasította őket: gondoskodjanak arról, hogy ottlétük alatt az „értékes intézmény” kárt ne szenvedjen.⁴⁷

A következő könyvtáros, SZÁSZ István, 1851. szeptember 10-én, fél-évvvel KELEMEN Márton halála után vette át hivatalát.⁴⁸ SZÁSZ István ekkor már kilenc éve a kollégium tanára, 1850-től ennek igazgatója volt. Éppen a legnehezebb éveken vezette a kollégiumot, az abszolutizmus első éveiben nagy küzdelmet vívott az iskoláért.⁴⁹ Érthető, hogy sem ideje, sem energiája nem maradt a könyvtár ügyeire, nem is lakott a TELEKI-téka épületében, ottani lakását, kertjét haszonbérbe adta. Róla írta SZÁVA Farkas: „a főkönyvtárnok egyszersmind tanári állomásban lévén, lakása távol van innen, s a könyvtárt látogatók sok járás-kelés után juthatnak a könyvtár megnézéséhez”.⁵⁰ Könyvtarossága alatt jelent meg a *Kolozsvári Közlöny*-ben egy híradás, mely szerint 1858. márc. 1-től a könyvtár használatát bizonytalan időre felfüggesztették. A főkönyvtárnok szerint erre azért került sor, mert az alkönyvtárnok lemondott hivataláról s amíg TELEKI Ferenc Bécsből haza nem jön, s nem nevez ki új alkönyvtárnokot, a könyvtár zárva marad. A nevét csak betűjellel jelző névtelen cikkíró felteszi a kérdést: „Vajjon ilyen fontos intézet élén álló főkönyvtárnok nem hazafias, és azon ügy iránt, mely után szép fizetését húzza, hű kötelességet teljesítene, ha eszközölne személyes fáradozásának kettőztetésével, hogy a tanulmányozni vágyó ily nem szabályos kizárásoktól mentve legyen? A Teleki-könyvtár a végrendelet világos és tiszta pontja szerint a nemzeté, s ennek élvezetétől havakra elzárni a tanulmányozni óhajtókat annyival kevésbé lehetne. Vajha a bizományos nemes gróf úr mielőbb intézkedni méltóztatnék ... mert a dicső végrendelet értelmében, ezen intézet nyilvánosságát ily bizonytalan időnkig megszüntetni nem szabad.”⁵¹ E sorokban világosan érzékelhető az a közhangulat, aminek első ízben SZÁVA Farkas adott hangot s a cikk ér-

47. BIÁS István: *Osztrák kegyelem.* = *Szekely Ellenzék*, 1907. márc. 15. BIÁS István megjegyzi, hogy a GEDEON parancsa nyomán kiadott intézkedés csak nov. 12-én kelt, tehát a könyvtár a város elfoglalása után egy teljes hétig védtelenül állt. — Erről emlékezik meg egy korabeli forrás is: K. L.: *Néhány erdélyi könyvtár meglátogatása.* = *Magyar Hírlap*, 1852. dec. 19. 951. sz. „E könyvtár bántatlanul maradt. Csak fegyvertára ürítettett ki.”

48. SZÁSZ István, ilencfalvi (1799–1859. júl. 22.) Marosvásárhelyen a ref. kollégiumban, majd Bécsben tanult, később grófi családoknál volt nevelő. 1834–1837 között tanítványaival külföldi tanulmányúton volt Ausztriában és Olaszországban. 1842-től a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára, 1850–54 között igazgatója. Olaszból fordít, eredeti munkái történeti tárgyúak. Kéziratai a TELEKI-könyvtárban vannak. 548 kötetes könyvtárát a kollégiumra hagyta. A marosvásárhelyi kaszinónak alapító tagja volt.

49. Ezekre az évekre esik a MAKK-féle összeesküvés, amelyben a kollégiumnak több tanára és diákja részt vett, vö. 27. sz. jegyzet. A TELEKI-téka következő könyvtárosa, HORVÁTH Gáspár is közöttük volt, vö. 56. sz. jegyzet.

50. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 9. 106. sz. 430. l.

51. *Kolozsvári Közlöny*, 1858. márc. 18. 22. sz. 92. l. A tudósítást a belföldi levelezés rovatba r. l. küldte Marosvásárhelyről.

velése is — a végrendeletre való hivatkozás — SZÁVA Farkas hatását tükrözi. Egy szerkesztői megjegyzés igyekezett is tompítani a cikk élességét: amennyiben a főkönyvtárnok urat ismerik, nyomós és sürgős esetekben bizonyára nem fogja a könyvtár használatát megtagadni, TELEKI Ferenc pedig a könyvtári állások gyors betöltésére mindig is nagy gondot fordított.

Ezekben az években történt, hogy a könyvtár kigyulladt s csak a gyors beavatkozásnak köszönhetette, hogy nem lett a lángok martaléka. Ezúttal is a *Kolozsvári Közlöny* adott hírt az esetről, megemlítve, hogy br. APOR Károly, SCHUSTER és HINTS Miklós urak, valamint két könyvkereskedő segéd oltották el a tüzet, amely végül is csak az ásványgyűjtemény három szekrényét semmisítette meg.⁵² A könyvtári személyzet tagjait hiába keressük a tüzet eloltók között. SZÁVA Farkas később ezt az ügyet is szóvátette: „... a méltóságos ev. reform. főconsistorium egy lépést sem tett, hogy miből gyúlt meg, kinek a gondatlanság, vagy rosszakaratából?”⁵³ A tüzeset azért is figyelmet érdemel, mert az alapító világos rendelkezése értelmében a könyvtárteremben sem fűtés, sem világítás céljából nem volt szabad tüzet gyújtani. E rendelkezést olymértékben tiszteletben tartották, hogy a könyvtárterem egészen a legutóbbi időkig sem fűthető, sem világítható nem volt. Más kérdés, hogy e szabályt alkalmanként hányszor szegték meg.⁵⁴ A tüzeset kapcsán akár alkalmazni lehetett volna TELEKI Sámuel könyvtári szabályzata 5. pontja előírását, amely kimondja: „Kár vagy hanyagság vétsége esetén a gondnokot [a curatort], a gyámot, [kiskorú curator esetén], ill. a könyvtárórt idézzék törvénybe.” Magától értetődik, hogy ilyesmire senki sem gondolt.⁵⁵

Szász István halála után az addigi alkönyvtáros, HORVÁTH Gáspár lett a könyvtár őre 1859 augusztusában.⁵⁶ A volt 48-as honvédtiszt, a

52. *Kolozsvári Közlöny*, 1857. ápr. 28. 63. sz. 257. l. A tüzeset 1857. ápr. 21-én volt. br. APOR Károly (1815—1885) kir. táblai elnök, az erdélyi konzervatív arisztokrácia vezetője. Nagy érdemei vannak a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság alapítása körül, melynek első elnöke volt. HINTS Miklós a TELEKI-birtokok jószágkormányzója, nevét felváltva írták HINTS-nek, ill. HINCSEK-nek.
53. *Székelly Néplap*, 1867. nov. 23. 47. sz.
54. A könyvtárterembe csak a második világháború után, 1962-ben vezették be a lánnyilágítást és a gázfűtést.
55. DEÉ NAGY Anikó i. m. 229. l. — Ugyanitt a szabályzat IV. pontja előírta: „... végül pedig a tűz és a lámpa mindig maradjon a küszöbön kívül”.
56. HORVÁTH Gáspár (1829—1895. dec. 5.) a mvh-i ref. kollégiumban tanult, harcolt és megsebesült a szabadságharcban, utána folytatta tanulmányait, 1852-ben több kollégiumi társával együtt a MAKK-féle összeesküvésben való részvétel vádjával letartóztatták, öt évi fogság után szabadult. 1858-ban fejezte be teológiai tanulmányait. 1859 augusztusától haláláig a TELEKI-téka könyvtárosa. 1861-től tanított a ref. kollégiumban, 1872-től a bölcsészet, magyar nyelv és irodalom rendes tanára, 1879—1887 között az iskola igazgatója. Szerkesztője a *Székelly Közlönynek* (1868-ban), főmunkatársa a *Székelly Hírlapnak* (1870/71-ben szerkesztője is), névtelen cikkei jelentek meg a *Korunkban*, a *Keletben* és a *Kolozsvári Közlönyben*. 1884-ben egy TOLNAI Lajos elleni névtelen nyomtatvány szerzője. Diák-, majd fogolytársa, DEÁK Farkas így emlékezik meg róla fogságuk idejéből: „Horváth Gáspár főként németül s aztán később franciául is olvasott — hajlama szerint leginkább a filozófiai munkákat. ... nagy tudományú, kételkedő és pesszimizmusra hajló volt az én legkedvesebb s ártatlan lelkületű barátom, Horváth Gáspár ...” = DEÁK Farkas: *Fogságom története*. Bev. és jegyz. KOVÁCS József. Bukarest, 1972. 115. és 177. l.

Habsburg-ellenes összeesküvés vádjával öt évi várfogságot szenvedett HORVÁTH menedéket talált a TELEKI Ferenc által felkínált könyvtárosi állásban. Politikai múltjára való tekintettel a kollégiumban való tanítást csak 1861-ben engedélyezték számára. Ettől kezdve HORVÁTH Gáspárnak is tanári, majd igazgatói állása, valamint közéleti, többek között hírlapírói működése volt fő tevékenységi területe. Harminchat éven át volt a TELEKI-téka főkönyvtárosa, abban az időszakban, amikor a könyvtár teljesen elnéptelenedett s élő intézményből holt tőkét őrző könyv-múzeummá vált. E folyamatnak számos oka volt, de a meg-megújuló olvasói panaszok tanúsága szerint a könyvtár nehezen hozzáférhetősége s anyagának az újabb követelmények szerinti fel nem tárt volta is jelentősen hozzájárultak az olvasóközönség elmaradásához.

1864 augusztusában a magyar orvosok és természetvizsgálók tizedik vándorgyűlésüket Marosvásárhelyen tartották. Az egyhetes tudományos ülésszak, az ország közel ötszáz orvosának és természettudósának jelenléte nagy esemény volt a város életében. A közzétett napirend szerint a gyűlés résztvevői augusztus 27-én látogatást tettek a TELEKI-tékában. Itt meglehetősen negatív benyomásokat szerezhettek, mert ORBÁN Balázs — aki a gyűlésnek résztvevője és egyik előadója volt — később több ízben hivatkozott rá, hogy már ez a gyűlés is az ő interpellációja szellemében foglalkozott a TELEKI-könyvtár ügyével.⁵⁷ A vándorgyűlésről kiadott évkönyv azonban nem emlékezett meg az esetről s más korabeli tudósításokban sem sikerült nyomát találni.⁵⁸ A gyűlés résztvevői minden bizonnyal az olvasóközönség, a használók szemszögéből találtak kifogásolni valót a TELEKI-tékában.

Utaltunk már rá, hogy a könyvtár gyarapítása TELEKI Sámuel halála után erősen lecsökkent s idéztük SZÁVA Farkas megállapítását, aki szerint új könyvek vásárlására a könyvtár jövedelméből egy fillért sem fordítottak. Ez utóbbi megállapítás azonban nem felelt meg a tényeknek. TELEKI halála után még hosszú ideig érkeztek a már korábban megrendelt könyvek, folyóiratok, a sorozatok újabb kötetei, s kapott a könyvtár időnként ajándék- és tiszteletpéldányokat is. TELEKI Ferenc is vásároltatott könyveket még egy ideig, természetesen jóval kisebb mértékben mint apja. Az a körültekintő és sokoldalú fejlesztés azonban, ami a könyvtárat korábban jellemezte, TELEKI halálával valóban megszűnt.

Fennmaradt egy kézírásos napló, amely a négykötetes nyomtatott katalógus folytatásának tekinthető s ezt a címet is viseli: *Catalogus Bibliothecae*

57. ORBÁN Balázs: *Felelet egy rút támadásra.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 9. 79. sz. és uő: *Felelet gr. Teleky Sámuelnek.* = uo. 1874. ápr. 23. 91. sz. — A TELEKI-családnevet a kortársak szokszor írták TELEKY-nek. Minden esetben meghagytuk az eredeti írásmódot.

58. *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864. augusztus 24-től szeptember 2-ig Marosvásárhelyt tartott X. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pest, 1865. — CHYZER Kornél: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig.* Sátoraljaújhely, 1890. — *Pesti Napló*, 1864. aug. 28. — szept. 7. — *A Hon*, 1864 aug. 28. — szept. 7. — *Vasárnapi Újság* szept. 4., 11. és 18.-i, 36–38. számai. — A vándorgyűlésről helyben kiadott *Napi Közlöny* (szerk. MENTOVICH Ferenc), melynek hét számából három található meg az OSZK-ban.

Telekianae. Pars V. Itt található azoknak a könyveknek rövid címléírásai, amelyek TELEKI halála után kerültek a könyvtárba.⁵⁹ E jegyzék részletes elemzése most nem lehet feladatunk, csak néhány jellemző megállapításra szorítkozhatunk. Kb. a szabadságharcig tehető az az időszak, amíg a könyvtár, ha keveset is, de gyarapodott (a napló első 120 oldala az 1845 végéig beérkezett műveket tartalmazza), az ötvenes évek gyarapodása minimális, a hatvanas éveké még ennél is kevesebb. A hetvenes években meg is szűnik mind a gyarapítás, mind a könyvek rendszeres beírása.⁶⁰ A 140-ik oldalon már az 1907-ben (!) hivatalba levő új könyvtáros bejegyzését találjuk, aki ekkor lát neki egy 1864-es vásárlás leltározásához . . .⁶¹ Bizonyosága ez annak, hogy a hatvanas évek közepétől — HORVÁTH Gáspár könyvtárossága alatt — még a legminimálisabb könyvtári munkát sem végezték el.

Az első két évtized gyarapodása még európai kitekintésű: a beérkező könyvek nagyrészt nyugat-európából származnak és német, kisebb részben más (francia, latin, ritkán olasz) nyelvűek. Javarást 19. századiak, de van köztük 18. századi is, ennél régebbi már csak elvétve. Görög-római klasszikus és vallásos mű alig, a legtöbb a történelem, a természettudomány és a műszaki tudományok.⁶² Vannak orvostudományi és hadtudományi művek (TELEKI Ferenc hadmérnök volt), találunk földrajzi műveket és útleírások-

59. Ívrét nagyságú, papírkötésbe kötött kézirat a TELEKI-könyvtárban. Az idézett cím a kötet gerincére aranyozva található. Címlapján ez áll: „Consignatioja azon könyveknek melyek idvezült Cancellarius Groff Széki Teleki Sámuel Úr eő Excellentiája halála után jöttek és szereztettek a Bibliotheca számára”. A könyvek rövid címléírásán kívül a helyrajzi számot is közli. Ebben a naplóban található TELEKI Ferenc bejegyzései, hogy a könyveket KELEMEN Mártonnak átadta (első ízben 1834-ben, majd 1844-ben és 1845-ben). Itt igazolták a könyvtárat felülvizsgáló professzorok, hogy a könyveket a „revisorius catalogusba” a könyvtárosok bejegyezték. (TÖRÖK János és TOMPA Adám 1844. júl. 3-án, TÖRÖK János és WISKI Ferenc 1851. szept. 2-án, DEÁK Ferenc és URR György 1859. aug. 18-án.)
60. A 125. lapon található bejegyzés: „A Szász István könyvtárnoksága alatt szaporodott a könyvtár a'mint következik”, a 131. lapon: „Horváth Gáspár könyvtárnoksága alatt szaporodott a Könyvtár” — a bejegyzések az ő könyvtárossága alatt szűnnek meg.
61. Bejegyzés a 140. lapon: „Gulyás Károly, marosvásárhelyi ref. kollégiumi tanár könyvtárosi működését megkezdette 1907. nov. hó 10-én.” A restancia beletárolását 1908 nyarán kezdte el.
62. Néhány példa: *Constitutionen der Europäischen Staaten*. Leipzig, 1820. — LUDEN: *Allgemeine Geschichte der Völker und Staaten*. 3. Aufl. Jena, 1824. — RAUMER, F.: *Geschichte Europas seit dem Ende des XV^{en} Jahrhunderts*. Leipzig, 1833. — KRUG, W. F.: *Allgemeines Handwörterbuch der Philosophischen Wissenschaften*. . . Leipzig, 1832. — *Memories sur la vie de Napoleon*. London, 1820. — SCHILLER, F.: *Sämtliche Werke*. Tübingen, 1830. — THIERS, A.: *Historie du Consulat et de l'Empire*. Paris, 1845. — CHAPTAL, J. Ph.: *Lehrbuch der theoretischen und praktischen Chemie*. Wien, 1823. — FISCHER: *Physicalischer Wörterbuch*. Göttingen, 1823. — BODE: *Entwurf der astronomischen Wissenschaften*. Berlin, 1825. — LITTRON, J. J. *Geschichte der Entdeckung der allgemeinen Gravitation durch Newton*. Wien, 1835. — MEISSNER: *Neuer System der Chemie*. Wien, 1835—38. — HUMBOLDT, A.: *Kosmos*. Stuttgart—Tübingen, 1845—47. — STENDEL, E. T.: *Nomenclator Botanicus*. . . Stuttgart, 1841. — WOOD, N.: *Praktisches Handbuch der Eisenbahnkunde*. . . Braunschweig, 1839. — WEISSBACH: *Handbuch der Bergmaschinen*. Leipzig, 1836. — DAGUERRE, L. J.: *Das Daguerreotyp und das Diorama*. Stuttgart, 1839. —

kat.⁶³ Járnak külföldi folyóiratok és évkönyvek.⁶⁴ A harmincas évek beszerzéseiben a magyar szerzők, ill. a magyar nyelvű művek szaporodnak el.⁶⁵ Nyomonkövethető a praktikus érdeklődés is: erre vall néhány mezőgazdasági és építészeti szakkönyv, valamint a jogi művek, törvényszövegek, országgyűlési iratok.⁶⁶ Járnak magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok⁶⁷ s nem hiányoznak az erdélyi vonatkozású művek sem.⁶⁸ Bekerül egy fontos hungarika is.⁶⁹ A kéziratokat ugyanitt, a könyvek között regisztrálták.⁷⁰

A szabadságharc utáni gyarapodásra már az esetlegesség jellemző, a horizont beszűkül, az anyag elsekélyesedik. Komoly értékű tudományos mű, vagy külföldi kiadású munka már csak elvétve érkezik,⁷¹ elszaporodnak az aktualitások (osztrák kalendárium, katonai szabályzatok gyűjteménye, helyi kiadványok), néhány előfizetett hírlap és folyóirat⁷² s magyar szerzők valószínűleg tiszteletpéldányként megküldött művei.⁷³ A hatvanas — hetvenes évek kevés számú bejegyzését már csaknem kizárólag az utóbbi kategória teszi ki. Érdekes, hogy a cs. k. minisztérium most is gondolt a TELEKI-tékára: igaz, nem mint ajándékozó. A főconsistoriumhoz intézett levélben 1857-ben elrendelték bizonyos műveknek a könyvtár részére való beszerzését. TELEKI Ferenc szintén a főconsistoriumon keresztül jelentette, hogy az utasítást végrehajtotta.⁷⁴ 1864-ben egy nagyobb arányú vásárlásra került sor: az elhunyt RÉCSI Emil neves jogprofesszor könyvtárát 1800 forint-

63. *Die Wissenschaft des Seekrieges*. Wien, 1823. — NIEBUHR, C.: *Voyage en Arabie*. Amsterdam, 1776. — VOLGERS, V.: *Handbuch der Geographie*. Hannover, 1836. — Kolerával foglalkozó művek.
64. *Göttingische Gelehrte Anzeigen. Allgemeine Literatur-Zeitung. Wiener Zeitung. Hermes, oder kritisches Jahrbuch der Literatur. Jahrbuch der neuesten Erfindungen. Jahrbuch des k.k. Polytechnischen Institutes in Wien. Die Geschichte unserer Tage Oder Chronik der neuesten Zeit*. (Stuttgart) *Chronik des 19-ten Jahrhunderts*. (Leipzig)
65. KAZINCZY Ferenc: *Tövisek és virágok*. 1811. — Fáy András meséi és aforizmái. 1820. — SZÉCHENYI István: *Világ*. 1831. — uő: *Stádium*. 1833. — WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről*. 1833. — BOLYAI Farkas: *Tentamen*. 1832. — KÖRÖSI CSOMA Sándor tibeti szótára és nyelvtana, HORVÁTH Mihály, SCHEDIUS Lajos művei, Magyar Tudós Társaság kiadványai.
66. LONDON, J. C.: *Eine Encyclopädie der Landwirtschaft*. Weimar, 1827. — PETHE Ferenc: *Nemzeti Gazda*. Bécs, 1814. — uő.: *Pallérozott mezei gazdaság*. Bécs, 1814.
67. *Erdélyi Híradó, Nemzeti Társalkodó*.
68. PATAKI Sámuel: *Descriptio physicochemica aquarum mineralium Transsylvanicae ...* Pest, 1820. — BOROSNYAI Lukács János: *Régi és új Vásárhely*. Marosvásárhely, 1836. — TRAUNFELD, I. L.: *Siebenbürgens geographisches, statistisches ...* Lexicon. Wien, 1839. — *Die neuen und alten Walachischen Buchstaben*. Hermannstadt, 1841.
69. DE GERANDO, Auguste: *Essai historique sur l'origine des Hongrois*. Paris, 1844.
70. Többek között KOVÁSZNAI TÓTH Sándor (1730—1792) kéziratjai.
71. HEIDER, G.—EISELBERGER: *Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstaates*. Stuttgart—Wien, 1856. — F. C. GAUSS néhány műve. — *Die Colonie Victoria in Australien*. Melbourne, 1861.
72. *Österreichische Zeitschrift, Budapesti Szemle*, stb.
73. MIKÓ Imre: *Erdélyi történelmi adatok*. Kolozsvár, 1855—1858. — SZABÓ Károly: *Erdélyi történelmi adatok*. Kolozsvár, 1862. — ORBÁN Balázs: *Utazás Keleten*. Kolozsvár, 1861. — uő.: *A Székelyföld leírása*. 1868—1873. — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. 1876. — Erdélyi Múzeum Egylet évkönyvei, MTA kiadványai.
74. Igazg. jel. 19. 1. — A jegyzékben szerepel az Erdélyre vonatkozó császári parancsok gyűjteménye, lehetséges, hogy erről volt szó.

ért vették meg az özvegytől.⁷⁵ A mintegy 800 műből álló s javarészt 19. századi, főleg német nyelvű jogi szakkönyveket tartalmazó gyűjteményt nem tekinthetjük értékes gyarapodásnak: nem illik szervesen TELEKI gyűjteményébe, melynek legnagyobb erénye mindig a mérlegelő és értékelő válogatás volt. A könyveket csak 1909-ben írták be a naplóba.⁷⁶ Ekkor került bejegyzésre egy ugyancsak leltározatlanul talált s az 1877-es keltezésű számla szerint szintén egy tételben vásárolt gyűjtemény. Az 57 mű múlt századi német katonai szakkönyvekből állt.⁷⁷

Az ismertetett napló alapján a TELEKI-téka múlt századi, TELEKI Sámuel halála utáni gyarapodását mintegy 1900–2000 műre tehetjük, amely a RÉCSI Emil-féle 800 és az 57 hadtudományi művel együtt 2800–2900 művet tett ki. A kötetszámra az 1874-ből származó PULSZKY-féle jelentésből az alábbi felvilágosítást kapjuk: „... a múlt félszázadban azonban keveset gyarapodott e könyvtár, ezen gyarapodásról szintén van írott lajstrom, mely egészben mintegy 6000 kötetet foglal magában, nagyobb-részt jogtudományi könyveket, melyek Récsy Emil gyűjteményéből utolsó években közel 2000 forintot vétettek meg.”⁷⁸ A könyvtár gyarapodása tehát a semminél mégiscsak nagyobb volt, a lehetőségektől és a végrendeletben megszabott kötelezettségektől azonban messze elmaradt s meg sem közelítette azt a szintet, ami a TELEKI-tékát az élő könyvtárak sorában megtarthatta volna.

A beszerzési forrásokra és a vásárlásra fordított összegekre nézve a könyvtár fennmaradt számadási naplójából kaphatunk adatokat.⁷⁹ 1824-től vezettek a könyvtár részére külön bevételi és kiadási könyvet. Eszerint a könyvtár még viszonylag aktív szakaszában, 1824 és 1847 között 8901 forint 1 krajcárt költöttek könyvek és újságok vásárlására, azaz 24 év alatt évi átlagban 370 forint 50 krajcárt. Többet mond ez az adat, ha a csökkenő tendenciára is figyelünk: az első 16 év (1824–1839) kiadása 7626 forint 22 krajcár, az évi átlag 476, míg a következő nyolc év (1840–1847) kiadása már csak 1274 forint 39 krajcár, az évi átlag 159 forint! Összehasonlításképpen megemlíthetjük, hogy a marosvásárhelyi kaszinó 1824-ben 154 forint 28 krajcárt fizetett ki az előfizetett huszonkét féle hírlapért és folyóiratért.⁸⁰ A számadások szerint a könyvek költetésére 329 forint 59 krajcárt költöttek, vagyis a TELEKI Sámuel halálától a szabadságharcig eltelt időszakban a könyvtárfejlesztésre fordított összeg 9231 forintot tett ki.

A számadásokban kb. 1840-ig feltüntették a szállító könyvkereskedő cég nevét. A leggyakrabban szereplő könyvkereskedő a nagyszabonyi könyv-

75. RÉCSI Emil (1822–1864. jún. 1.) jogprofesszor, újságíró, műfordító, egyet. tanár, az MTA lev. tagja. A vétel 1864. dec. 14-én történt.

76. A napló 141. lapjától, GULYÁS Károly bejegyzései. Akkori becsült érték 3600 korona.

77. A napló 166. lapjától, szintén GULYÁS Károly bejegyzése, becsült érték 149 korona 20 fillér. — A naplóban az utolsó bejegyzés a 168. lapon található.

78. *Pulszky Ferenc I. jelentése az országban levő könyvtárakról és gyűjteményekről.* = *Budapesti Közlöny*, 1874. okt. 20. 239. sz.

79. Kézirat, RSZK Akadémiaja Kolozsvári Történeti Levéltára. A kutatás idején rendezetlen és számozatlan anyagban.

80. LAKATOS Sándor: *Ötven év a marosvásárhelyi Casino életéből.* (1833–1883.) Marosvásárhely, 1886.

árus, W. H. THIERRY, és két bécsi könyvkereskedő, K. SCHAUMBURG és Ph. J. SCHALBACHER, akik már TELEKI Sámuelnek is szállítói voltak. (Gyakran viszont csak „bécsi könyvkereskedők”, vagy „Bécsbe, könyvekért, folyóiratokért” megjelölés szerepel.) Rajtuk kívül még ketten vannak név szerint említve: GUTTMANN János kolozsvári könyvkötő és könyvárus, valamint TILTSCH könyvárus.⁸¹ Világosan kitetszik, hogy a beszerzési források is beszűkültek: TELEKI Sámuelnek egész Európát behálózó könyvkereskedői kapcsolatai kizárólag személyéhez kötődtek, utódai megelégedtek azzal, amit Nagyszeben, Kolozsvár, ill. két bécsi könyvkereskedő közvetített.⁸²

A szabadságharc rövid időszaka, majd a leverése utáni állapotok nem voltak alkalmasak könyvek vásárlására. A kiadási rovatban 1857-ben talá-lunk először feljegyzést könyvekre, ill. újságokra kiadott pénzről. A mind szűkszávúbb bejegyzésekből összeálló kép tanúsága szerint a szabadságharctól a hatvanas évek végéig mintegy 700 forintot költöttek a könyvtár gyarapítására s ehhez járult még a RÉCSI Emil-féle könyvekért kiadott 1800 forint. Ez a kb. két és félezer forint valóban nem nagy összeg, a bevételeknek csak egy töredéke, s hozzátehetjük, hogy ennek elköltése is esetlegesen történt.

1861-ben változás történt a curator gróf személyében. December 11-én, 74 éves korában Sáromerkén elhunyt TELEKI Ferenc s örökébe lépett fia, gr. TELEKI Sámuel.⁸³ TELEKI Sámuel 1862. június 13-án kelt levelében jelentette be a főconsistoriumnak apja halálát és a hitbizományi örökségbe való lépését. Levelében azt írta, hogy a „könyvtár további kezelését a néhai Nagy Atyám rendelete szerint kívánom tovább folytatni” s ezért kérte, hogy a könyvtár átvételére biztosokat jelöljenek ki. Ugyanezen a napon egy kérvényt is beadott, amelyben 12 000 forint alapítványi tőke kikölcsönzését kérte. Sem az egyik, sem a másik ügy folytatását nem sikerült fellelni. 1874-ben a református egyház azt állapította meg, hogy a levéltárban fenti leveleknek semmi nyoma nincs, ezért azok másolatát ugyanebben az évben

81. GUTTMANN János 1831-ben halt meg. Az 1824–25-ben szereplő TILTSCH talán azonos a KAZINCZY Ferenc által 1816-ban említett TILTSCH kolozsvári könyvkereskedővel, aki a német nyelvű művek beszerzésével foglalkozott, mivel GUTTMANN inkább a magyar nyelvű irodalmat terjesztette. Vö. KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*. 87–88. l. — Egy TILTSCH János nevű egyén Kolozsváron az 1840-es évektől mint nyomdász és kiadó működött, később könyvkereskedő lett.
82. TELEKI Sámuel halála utáni első időkben zavaros ügyek is előfordultak, amelyek azonban jól rávilágítanak a megváltozott körülményekre. SZENTGYÖRGYI Imre, erdélyi udvari kancelláriai tanácsos 1829–30-ban TELEKI Ferencet Bécsből tájékoztatta SCHAUMBURG és SCHALBACHER követeléseiről kifizetetlen könyvszámlákkal kapcsolatban. A könyveket 1824–25-ben OCSOVSZKI Pálnak, TELEKI Sámuel volt titkárának adták volna át, aki viszont azt állította, hogy a könyvek nincsenek nála. SZENTGYÖRGYI az ügy rendezését kérte TELEKI Ferentől, ugyanakkor megerősítette, hogy „... már tavaly meg mondtam volt nekik, [t. i. a két könyvkereskedőnek] hogy Nagyságod tovább semmi Contokat nem acceptál és senki commissiojára ha nem fizet ne adjanak, mellyet ők azolta követnek is”. Bécs, 1830. jan. 29. Kézirat, RSZK Akadémiája Kolozsvári Történeti Levéltára.
83. gr. TELEKI Sámuel (1819–1882) nagybirtokos, felsőházi tag. Az ő fia az Afrika-kutató TELEKI Samu (1845–1916), a következő curator.

TELEKI Sámuel eljuttatta az egyháznak. Ekkor az ügy — tizenkét év után — már valóban nem igényelt intézkedést, a leveleket egyszerűen irattárba helyezték.⁸⁴

A KÖNYVTÁR OLVASÓI, A KÖNYVTÁR HELYE ÉS SZEREPE ERDÉLY KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

A TELEKI-téka olvasóforgalmáról a szabadságharcig terjedő időszakban az eddigi kutatások alapján viszonylag pontos és árnyalt képünk van.⁸⁵ Ezúttal csak a legfontosabb adatokat foglaljuk össze annak a fordulatnak érzékeltetésére, amely a szabadságharc bukása utáni évtizedben mind a könyvtár, mind a társadalmi háttérül szolgáló város életében végbement.

A negyvenes évek végéig a TELEKI-téka rendszeresen nyitva tartó, nyilvános könyvtárként működött. A kezdeti időszakban a végrendeletben előírt heti három nyitvatartási napon túl csaknem naponta fogadta az olvasókat és a csupán nézelődni jövő látogatókat. Később előfordultak hosszabb, több hónapos szünetek, főleg a nyári időszakban, a könyvtárvizsgálatra, takarításra, a könyvtáros távollétére való hivatkozással. A tízes évek végén a napi legalacsonyabb olvasói létszám 5–6, az átlag 10 fő. Később ez csökkent, 1840-re kialakult a napi 3–4 fős átlag, amiben a 8–10 fő a ritkább és a 2–3 fő a gyakoribb. A harmincas évektől kezdve elszaporodnak a csak újságot olvasók. A negyvenes években — amikor már csak a használt kötetekről vezettek feljegyzést s az olvasókról nem — a havonta olvasásra kiadott művek száma már csak 5–15 között mozog. Az olvasónaplóban a forradalom előtti utolsó beírás 1848 januárjában történt, a következő feljegyzés 1850 decemberében, csaknem hároméves szünet után következik. A havonta használt kötettség tovább csökken — néha csak 2–4 — bár az is lehet, hogy időnként elhanyagolták a napló vezetését, amit nem sokkal később be is szüntettek. Az olvasók elmaradása mindenesetre az ötvenes években következik be: a könyvtár ekkor már végképp nem tudott új, friss irodalommal szolgálni.

Ebben a korszakban a TELEKI-téka meglehetősen csöndes hely lehetett s ezt BOLYAI Farkas szavai is megerősítik, amikor János fiának ezt írja 1853-ban: „A Teleki-thékában kedvesen lehet el-álmodni az alig kiállható kedvetlen életet, tsak a belső szem előtt a külső nyissa fel, péld. La Place Mécanique céleste [-je], melyet Gauss opus perfectissimumnak mond — s több hasonlókban ezer évek gyönyörű forrása van.”⁸⁶ Az olvasnivágyók számára továbbra is nyitva állt a könyvtár, de egyre több megszakítással,

84. Igazg. jel. 25. 1. és „Az igazgató-tanács gyűléséből.” = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. júl. 16. 185–29. sz. 228. 1.

85. Ld. szerző idézett cikkét (*Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*) és TONK Sándor: *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen.* = *Könyvtári Szemle*, 1972. 118–121., 167–170. 1.

86. *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai.* Bp. 1914. 171. l. Idézi TELEKI Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* Cluj-Kolozsvár, 1931. 8. l.

s lassan állandósultak a panaszok arról, hogy a könyvtár nehezen vagy alig hozzáférhető.

A könyvtár megnyitása utáni első két évtizedben az olvasók érdeklődése még elég sokrétű, ez később — különösen a reformkorban a nemzeti múlt iránt megnövekedett érdekelődés nyomán — egyre inkább a történeti jellegű anyagra toódik át. Hozzájárult ehhez természetesen az állomány ez irányú gazdagsága, valamint a más tárgyú (elsősorban aktuális politikai-közgazdasági, és a természettudományi, technikai) szakirodalom újabb műveinek hiánya. (1838-ban 71 alkalommal kértek történettudományi műveket.) Keresett a jogi szakirodalom is: a könyvtárnak teljességre törekvő gyűjteménye volt az erdélyi országgyűlési iratokból, rendeletekből, törvénygyűjteményekből. A városban működő királyi tábla bíráinak, ügyvédeknek, kancellistáinak elsősorban ezekre volt szükségük. Mint minden könyvtárban, itt is akadt nemkívánatos olvasó: 1842-ben Eedélyben is felbukkant egy magát XIV. LAJOS francia király fiának kiadó szélhámos, aki HALLER Józsefnek igazolásul egy Bourbon-címert mutatott fel. HALLER József értesítette a TELEKI-tékát s ott meg is találták azt a könyvet, ahonnan a címert kivágták.

A történettudományi és irodalomtörténeti kutatások fellendülésével párhuzamosan az ötvenes évekre tehető az az időszak, amikor a TELEKI-téka a történészek érdeklődését felkelti s kezd a történeti kutatómunka egyik fontos hazai bázisa, tudományos műhelye lenni. 1852-ben még azt írta KÖVÁRI László történész Marosvásárhelyről a *Magyar Hírlap*ban: „Benne van Erdély legnagyobb nyilvános könyvtára. ... E könyvtár egy drága gyöngy-sziget, mit még senki sem ismer — egészen.”⁸⁷ Ugyanebben az időben már GYULAI Pál látogatta a könyvtárat, aki mint gr. TELEKI Domokos titkára, a Marosvásárhely közelében levő geryeszegi kastélyban tartózkodott 1851/52-ben. Könyvtári kutatásaiból többször küldött irodalomtörténeti adatokat CSENGERY Antalnak, ERDÉLYI Jánosnak és TOLDY Ferencnek.⁸⁸ TELEKI Domokos 1851-től — DEÁK Ferenc marosvásárhelyi kir. táblai ügyvéddel együttműködve — nyolc évig dolgozott a TELEKI-téka kéziratának katalógizálásán, forrásezemponitú feltárásán.⁸⁹ Hasonlóképpen gr. MIKÓ Imre 1855—58 között az itt végzett kutatások alapján adta ki az *Erdélyi történelmi adatok* c. forrásgyűjteményt.⁹⁰ Az 1860-as években SZABÓ Károly bibliográfus dolgozta fel a könyvtár régi magyar könyveit.

A művelődni, tanulni és tájékozódni kívánó olvasóközönség elmaradását s helyettük a történeti kutatók megjelenését SZÁVA Farkas is érzékelte 1857-ben megjelent cikkében, ő azonban még illúziókban ringatta magát: „Igaz, hogy itt [Marosvásárhelyen] jelenleg kevesen használják, gróf Mikó Imre és gróf Teleki Domokos részökre gyűjtetnek egyedül adatok — de idő-

87. K[ÖVÁRI] L[ÁSZLÓ]: *Néhány erdélyi könyvtár meglátogatása.* = *Magyar Hírlap*, 1852. dec. 19. 951. sz.

88. PAPP Ferenc: *Gyulai Pál*. Bp. 1935. 237. 1.

89. gr. TELEKI Domokos (1810—1876) politikus, publicista, az MTA tagja, az erdélyi reformmozgalom egyik vezetője. Több történelmi tanulmány szerzője.

90. gr. MIKÓ Imre (1803—1876) művelődéspolitikus, történetíró, az MTA tagja, közlekedés- és közmunkaügyi miniszter, az erdélyi reformmozgalom egyik vezetője.

vel használhatják többen, majd ha a komoly tudományokat mi is megszeretjük, ha a népnevelés más irányt nem vesz és ad, ha — mit remélni szeretünk — Maros-Vásárhely, mint az ország közepe, központnak fogadtatik el, hol a polgári és katonai kormány-székhely s vasúti főállomás lesz.” Hozzáteszi, hogy a forradalom után voltak olyan hírek, hogy az erdélyi kormányzati székhelyet Marosvásárhelyre helyezik át. „E hit még most is sokakat kecsegtet” — írja.⁹¹

Az a társadalmi bázis, amely könyvtárat igényelt és használt Marosvásárhelyen, a század második felére erősen leszűkül. Megváltozott a város társadalmi-kulturális arculata, a századelő fellendülő korszakát hanyatlás váltotta fel. A református kollégium diákjai, tanárai, a királyi tábla bírái, ügyvédei, a joggyakorlatukat itt töltő kancellisták, akiknek száma néha a több száz főt is meghaladta, alkották azt a mozgékony szellemi réteget, melynek már a század elején is, de később különösen a reformkorban, meghatározó szerepe volt. Erdély jövődjének értelmiségének jelentős része itt nevelődött, formálódott a város falai között. A reformkorban alakult kaszinó, az olvasó egyletek, a színpártoló társulat mind élénk közéletéről, művelődési szándékról tanúskodnak. Mozgalmasságot, életet vitt a város vérkeringésébe a környék földbirtokos nemessége is, főleg a téli időszakban. Mindez megváltozott a szabadságharc bukása után. „Ez a szép város, mely nem oly régen az országos királyi tábla által központosított fiatalság, s az ezzel együtt járó társas élet gyúponja lévén, az ország legvirágzóbb, legélénkebb városainak sorában állott, mely ezen országos intézet mellett egy szép kiterjedésű, s nagy népségségű törvényhatóság praetoriális helye lévén, a vidék nemességének, mondhatni, tanyája, s mulatóhelye volt, s melyet a felett a kebelében alapított virágzó iskolák népsége is emelt, most hallgatag utcáival egy kihalt kastélynak látszik, melynek urai elköltöztek ...” — írta DÓZSA Dániel 1858-ban a *Kolozsvári Közkönyben*.⁹² Az abszolutizmus kora sorra fosztotta meg a város közönségét azoktól a művelődési eszközöktől és intézményektől, amelyekkel a szabadságharc előtt még rendelkezett. Az 1837-ben alakult Olvasó Társaság újjászervezése iránti kérést az osztrák katonai parancsnokság 1851-ben éppen arra való hivatkozással utasította vissza, hogy a mindenki által látogatható TELEKI-könyvtár elegendő a város számára s ezért nem látszik szükségesnek egy olvasókör létesítése.⁹³ A református kollégium, melynek 1848-ban még ezer diákja volt, elvesztette főiskolai jellegét, a teológiai és a jogi fakultást, s tanulóinak száma 1870 körül is alig érte el a hatszázat. A királyi tábla átszervezése a fiatal kancellistáktól fosztotta meg a várost. Nincs kilátás a változásra — írta DÓZSA Dániel — mert a centralizáció ennek ellenében hat, a közéleti tevékenység, a hivatalok, az igazgatás egyre inkább centralizálódik, a helyi tevékenységek megszűnnek. Vidéki város ezek hiányában csak az ipartól és kereskedelemtől várhat fellendülést, de ahol ez sincs, ott megáll, vidékivé,

91. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 9. 106. sz.

92. *Marosvásárhelyi színház kérdése.* = *Kolozsvári Közlöny*, 1858. szept. 2. 70. sz. — DÓZSA Dániel (1821—1889) író, újságíró, kúriai bír. 1859—68 között a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztője.

93. TONK Sándor i. m. 121. l.

falusivá süllyed az élet. Lényegében ugyanazt állapítja meg csaknem tíz évvel később DEÁK Farkas is *Maros-Vásárhely nemzetgazdasági tekintetben* c. cikkében: „... nagyon felemelkedett volt a város népessége és anyagi jóléte a múlt században és mondhatni e század első felében egész 1848-ig. . . . Valóban, ha az ember hallja, hogy mily élénk volt M.-Vásárhely, alig hihet a beszédnek.”⁹⁴

A vásárhelyiek reményei nem váltak valóra: a kormányzati-adminisztratív székhely továbbra is Kolozsvár maradt, mely gazdasági-kulturális fejlődésben maga mögött hagyta Vásárhelyt. SZÁVA Farkas 1857-ben még „vasúti főállomásra” álmodott: a várost csak a hetvenes évek elején érte el a vasút. A TELEKI-könyvtár, melyet a város fellendülő korszakában alapítottak, most a társadalmi igény híjján nyugodtan alhatta Csipkerózsika-álmát: hiányzott az a társadalmi közeg, mely a könyvtár fejlesztését talán kikényszeríthette volna.

Az erdélyi értelmiség legjobbjai a könyvtár alapításától kezdve fardoztak azon, hogy a TELEKI-tékát a művelődési törekvések szolgálatába állítsák s a lassan meginduló tudományos élet vérkeringésébe bekapcsolják. Már ARANKA Györgyék mozgalma is számolt a könyvtár gazdag történeti forrásanyagával s Marosvásárhelyhez fűződik DÖBRENTÉI Gábor kísérlete egy tudós társaság alakítására, melyet a kancellár TELEKI Sámuel is támogatott. Figyelemreméltó BOLYAI Farkas elgondolása, aki a TELEKI-tékát technikai múzeummal kívánta volna kiegészíteni. 1837-ben írott levelében arra kérte BOD Péter kancelláriai tisztviselőt, eszközölje ki TELEKI Ferencnél terve megvalósulását: „Még egy hazát tárgyazó kérésem van: nem kevéssé emelné a Teleki Theca fényét, ha oda minél több interessánt modellák, sőt olyas physical szerszámok is készülnének, melyre az ifjú grófnak . . . jó volna ajánlani . . . Rajka Pétert: mostanság nem esmertem, akinek olyan tüze s elméje volna az efélére és aki csaknem mindenfélét olyan accuratióval s szépen tudjon csinálni. . . . A Haza s a Vásárhelyi Kollégium nevével kérem: hogy ezen tervet vigye ki a grófnál; kicsibe kerülne a grófnak s magának is gyönyörűségére volna, s a Theca dicsőségére sokat tenne, ha őtet az ifjú gróf a Theca mechanicusának tartaná meg . . .”⁹⁵ Nagyobb hordereje volt gr. KEMÉNY József és gr. KEMÉNY Sámuel fellépésének 1841-ben, akik könyv-, kézirat- és ásványgyűjteményüket egy erdélyi nemzeti múzeum és nyilvános könyvtár alapítására ajánlották fel. Tettük élénk visszhangot váltott ki s a *Nemzeti Társalkodó* cikkírója érdekes javaslattal állt elő: a felállítandó intézményt egyesítsék a TELEKI-könyvtárral, ez utóbbit áthelyezve Kolozsvárra. „Ha valljon nem lehetne-e ezen museumot hazánk azon kincseivel, melly által gr. Teleki Sámuel . . . magát hallhatatlanná tette, a m.vásárhelyi országos könyvtárral egybekötöni? Én azon tőkét mozdíthatatlannak nem tartom; azon hazafi úri családnak ebbe való megnyer-

94. *Székelly Néplap*, 1866. júl. 7. 1. sz. — DEÁK Farkas (1832—1888) író, publicista, történész, az MTA tagja, a kiegyezés után az igazságügyminisztériumban dolgozik. A MAKK-féle összeesküvésben való részvétel vádjával öt évig együtt raboskodott HORVÁTH Gáspárral, a TELEKI-téka könyvtárosával. Vö. DEÁK Farkas: *Fogságom története*. Bukarest, 1972.

95. A levél kelte: Marosvásárhely, 1837. nov. 7. Közli BENKŐ Samu: *Bolyai levelek*. Vál., bev. és jegyz. — . Bukarest, 1975. 191—192. l.

hetéséről pedig nem kételkedem . . .” — írja s még hozzát teszi, hogy a TELEKI-tékáért cserébe valamelyik kolozsvári tanintézetet kellene Vásárhelyre áttelepíteni.⁹⁶ A múzeum alapítását az erdélyi országgyűlésen 1842. december 23-án kimondták. A TELEKI-tékával kapcsolatban vita alakult ki: gr. GYULAI Lajos a múzeummal való egyesítést támogatta, sőt odáig ment, hogy törvényt javasolt annak érdekében „ha az utókor hasznosabbnak vél egy köz hazai intézetet egy helyről másra áttenni: tehesse azt a rendelkezők véghagyománya ellenére is”⁹⁷. UGRON István országgyűlési követ ellenezte ezt: az alapító Marosvásárhelynek szánta könyvtárát, az ottani ifjúság kiművelésére is szükség van. Inkább a könyvtár „használhatóságáról” kellene gondoskodni — mondotta. SZÁVA Farkas is tiltakozott a könyvtárnak a tervezett kolozsvári intézménybe való beolvasztása ellen. „Kényes mindent egy helyre összehordani, hogy a vakeset egyszerre megfoszthasson minden drága kincstől. Ez ellenkeznék az alapító végrendeletével is, ő . . . a székely népre akart hatni, ennek tudományos műveltségét eszközölni, elősegíteni . . .”⁹⁸ Azzal érvelt, hogy Németországban majdnem minden városnak megvan a maga könyvtára, miért ne lehetne Erdélynek is négy: a nagyszebeni, a gyulafehérvári, a marosvásárhelyi és a leendő kolozsvári.

Néhány évvel később SZÁVA Farkas állt elő újabb javaslattal. SZÉCHENYI István halálhíre 1860-ban megmozgatta az ország közvéleményét s ennek nyomán Erdélyben egy tudományos és közművelődési célokat kitűző Széchenyi Társulat megalakításának eszméje vetődött fel. SZÁVA Farkas a társulat székhelyéül Marosvásárhelyt javasolta: „A Teleki-könyvtár mellé ugyanis jól találna e társulat, miután Kolozsvárt ott a múzeum, s itt a Teleki-könyvtár mint ‚mortuum capitale’ áll, ha közvetítő urodalom által nem lesz hasznosítva; jó és üdvös dolog volna elvégre emancipálni e könyvtárt s a végrendelet értelmében hasznosítani e nemzeti örökséget arra nézve, akié, t. i. a nemzetre nézve.”⁹⁹

SZÁVA Farkas újabb írására a válasz hamar megérkezett, méghozzá a konzervatív-kerikális *Idők Tanúja* c. lapban, VESZELY Károly névtelen cikkében.¹⁰⁰ A TELEKI-tékában tett látogatásának leírását egy SZÁVA Farkas-ellenes támadásra használta fel, a TELEKI grófok védelmében. A könyvtár csak azokra nézve „mortuum capitale”, írja, akik azt nem használják, miután személyesen tapasztalta, hogy „kapuja mindenki előtt nyitva és a munkák használatára az ember a legszívélyesebb előzékenységgel bocsáttatik”. Megkérdezte, hogy vajjon SZÁVA Farkas úr utoljára mikor dolgozott a könyvtárban? „Mire azt felelték, miszerént nem emlékeznek reá, hogy itt látták volna.” Ezután egy politikai oldalvágás következik: „Mit ért Száva úr az emancipálás által, nem tudom; hacsak a most divatozó történelmi és más jogok figyelembe nem vételének elvét nem akarjuk e könyvtárra is

96. G. L.: *Felszólítás.* = *Nemzeti Társalkodó*, 1841. máj. 14. 20. sz. 160. l.

97. KELEMEN Lajos: *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására.* = *Erdélyi Múzeum* 1909. 369. l. — Az erdélyi múzeum alapításának engedélyezését a bécsi udvar egészen a szabadságharcig elhúzta s így az csak 1859-ben valósulhatott meg.

98. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 9. 106. sz. 430. l.

99. *Kolozsvári Közlöny*, 1860. július 8.

100. *Erdélyi levelek XIII.* = *Idők Tanúja*, 1860. júl. 17. 163. sz. — VESZELY Károly (1820–1896) katolikus pap, 1854–64 között a gyulafehérvári főgimn. igazgatója, a Szent István Társ. tagja, hírlapi cikkek és történelmi tárgyú írások szerzője.

alkalmazni." Majd kioktatja SZÁVA Farkast a könyvtár tulajdonviszonyairól: „Mert, hogy e könyvtárnak csak használata, de nem birtoka is a nemzeté, mutatják az alapítónak ímez szavai: „Haeredes mei legitimi et testamento scripti, ad quos proprietatem, pertinere volo, filius ... curatores sunto.” Itt tűnik fel először az az érv, mely később a pert is eldönti, nem véve figyelembe, hogy e szavak nem a végrendelet szavai, hanem az annál korábbi keletű könyvtári szabályzatból valók.¹⁰¹ Ha a könyvtárat kevesen használják — folytatja VESZELY Károly — vajjon a könyvtár-e az oka ennek? „Vagy talán casinoféle pipatoriumot csináljunk belőle?” Azt elismeri, „hogy az újabb munkák közül, kivált a hazai tárgyakat illetőleg, többet is lehetne tenni, azt nem tagadom, de e hiánynak megszüntetése és a tervezett emancipálás között nagy a különbség”.

A TELEKI-tékából bizonyára nem SZÁVA Farkas és a hozzá hasonlók csináltak volna kaszinót és pipázó helyiséget. De, hogy a valóságban ettől nem állt messze a könyvtár, tanúbizonyosság rá TOLNAI Lajos, aki önéletrajzában elmondja: marosvásárhelyi megérkezését 1868-ban a TELEKI-tékában rendezett kétszáz terítékes bankettel ünnepelte a város.¹⁰² Egy 1873-as újsághír szerint a helyi jogász-egylet közölte, hogy ülését a TELEKI-könyvtár olvasótermében tartja.¹⁰³ ORBÁN Balázs 1874-ben a *Székely Hírlap* c. helyi lap „Dürückölő” rovatára célozva „dürückölni szerető urak ferblizó tanyájának” nevezte a TELEKI-tékát s ezzel egyben HORVÁTH Gáspár könyvtáros és a *Székely Hírlap* szoros kapcsolatára is utalt.¹⁰⁴

SZÁVA FARKAS HARCA A KÖNYVTÁR ÉRDEKÉBEN

SZÁVA Farkas 1867-ben rövid néhány hónapra a Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Néplap* szerkesztője lett. Felhasználta ezt az alkalmat arra, hogy újra megmozgassa a közvéleményt a TELEKI-téka érdekében. A lap novemberi és decemberi számaiban még egyszer közzétette TELEKI Sámuel végrendeletét, ill. a *Magyar Sajtóban* 1857-ben napvilágot látott cikkét. Ezenkívül több héten keresztül szenvedélyes hangú vezércikk-sorozatban foglalkozott újra a könyvtárral.¹⁰⁵

101. Az 1798-ban kelt szabályzat 1. pontjának magyar fordítása: Végrendeletemben feltüntetett törvényes örököseim, akikre a tulajdonjogot ruházom, és pedig — minthogy öt idősebb fiam meghalt — az életben maradt Ferenc, utána pedig sorrendben unokáim és utódaim ... legyen ennek a könyvtárnak mint hitbizománynak örökös gondviselője (gondnoka).
102. TOLNAI Lajos: *A sötét világ*. Marosvásárhely, 1955. 87. l. — TOLNAI Lajost lelkesnek hívták meg Marosvásárhelyre, 16 évet töltött a városban. (1868—1884) A TELEKI-tékára nincs több utalás önéletrajzában.
103. *Székely Hírlap*, 1873. ápr. 26. 33. sz.
104. *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 9. 79. sz.
105. *A Teleki-könyvtár érdekében*. = *Székely Néplap*, 1867. nov. 16. 46. sz. nov. 23. 47. sz. nov. 30. 48. sz. dec. 7. 49. sz. — *Gróf Teleki Sámuel collationalissa és testamentuma*, ... uo. — SZÁVA Farkas 1867. okt. 5.—dec. 28. között volt a lap szerkesztője, ezután összekülönbözött a laptulajdonossal (a volt szerkesztővel) s bejelentették a lap megszűnését. SZÁVA Farkas azt írta szerkesztői zárszavában, hogy igyekezett a lapot „szabad szellemben” szerkeszteni.

„Szeretném . . . üstökösként bejárni a világot s így különösen a Székelyföldet, s hatni, világítani, a székely nép minden anyagi s felváltva szellemi ügyeit e rövid kérész élet alatt egyszerre felölelni, tárgyalni” — írja. Mint büntető égi villám szeretne lesújtani ott, hol „a magyar—székely nemzet kincseit” rombolják, s a haza ellen „oly nagy bünt, elmulasztásokat követtek el!” Magasztalva ír TELEKI Sámuelről, aki a „székely népnek tudományosága ügyéért egy milliót meghaladó áldozatot” hozott. Feltárja „mint lehet egy nép, egy haza érdekében tett ily világhírű intézkedést, közönyösség, magánérdek és a nepotismus alacsony érdekénél fogva megölni, megsemmisíteni!” Különösen éles szavakkal támadja a református főconsistoriumot: „És az a híres, szabadelvű méltóságos ev. ref. főconsistorium, mely tagjai közt oly sok jeles, nevezetes embereket bírt és számlált, mely évtizedeken keresztül, úgyszólván egyedül intézte Erdély ügyeit, osztott hivatalokat s csaknem mindenható volt: a Teleki-könyvtár ügyét, mely mint nemzeti kincs reá volt bízva s szívére kötve: az atyafiságok és összeköttetések érdeke, s tekinteténél fogva behunyt szemmel, mintegy ‚Csáki-szalmáját’ hagyta, hogy hordják, tépdessék; vagy hagyta, hogy pihenjen idők végtelenségig; hagyta, hogy semmisüljön meg önmagában?!” Ha már ők maguk nem mertek, vagy resteltek szólni, miért nem biztattak másokat szólásra, hogy vigyék az ügyet az országgyűlés, a nemzet közvéleménye elé? SZÁVA Farkas éles szavakkal ostromozza a nepotizmust, mely „itt nállunk Erdély földjén alacsonyabb szerepet játszik, a sárba heverő disznónál . . .” Hivatkozik a végrendeletek szentségére és sérthetetlenségére, mely mindenütt „hol csak a polgárosodásnak bár kiseddel mécsvilágai pislognak”, védelmet élveznek és tiszteletben tartják rendelkezéseiket. „Sok szép pénz megmaradt bizon — írja — annyi évek alatt a könyvtár jövedelméből (a mint tudja egész M.-Vásárhely közönsége)”; de a *Magyar Sajtó*beli cikknek is csak annyi eredménye lett, hogy megvették a RÉCSI Emil-féle könyveket. „Mint áll a könyvtár jelenleg, egész bizonyossággal nem tudhatni; hogy ott sok könyv hiányzik, azt mind a két elhalt könyvtárnok nyíltan bevallotta . . .” csak a felelőst nem keresi senki. A TELEKI-téka ügye nem maradhat tovább a főconsistorium kezén, ez világos, — ő maga elhatározta egy kérelem-levél benyújtását a pesti országgyűléshez, aláíratva — ha akadnak — még más bátor férfiakkal is. Ott talán már nem lesz ereje az „atyafiságos” összefonódottságnak s ha igen, a téves információk ellen ott lesz a sajtó, „e hétfejű sárkány”, mert „a nemzet nem lenne méltó múltjához, ha ezen ügyet kellő érvényre nem emelné!” Az utolsó közleményben SZÁVA Farkas beszámolt eddigi cikkei visszhangjáról is: „A hatás, melyet gróf Teleki Sámuel végrendelete közlése s ezzel a Teleki-könyvtár ügye a székely főváros s az egész országban tett, szavakkal el nem mondható. Mindenfelől elismeréssel találkozunk s érette nem egy szavakban nyilatkozó köszönet s meleg kézszorításban részesültünk.” Még a reformátusok közül is nem egy igen tekintélyes ember elismerését fejezte ki. (SZÁVA Farkas következmények nélkül támadhatta a református egyházat, mivel ő maga katolikus volt, s katolikus egyházi iskolában tanított. Ezzel nem kívánjuk érdemeit kisebbiteni, vagy hazafiúi őszinteségét kétségbe vonni, hiszen református iskolai körökből nem is akadhatott senki, aki nyilvánosan ilyen kritikát gyakorolhatott volna.) Volt természetesen másféle visszhangja is SZÁVA Far-

kas cikkeinek. „Ezen ügyért — írja — már több személyes bántalmak, s megtámadásnak voltunk kitéve; egyik a hív szolgák közül praefectus Hints Miklós úr ugyancsak nekünk türeközött volt, s ha mások közbe nem vegyülnek, talán nagy botjával üt agyon, . . . érette a rendőrséghez kell panaszra mennünk.” Azt is elmondja, hogy bár TELEKI Sámuel életrajzát már évekkal ezelőtt megírta, nem adhatja ki, mert TELEKINEK a könyvtárban levő festménye lefényképezéséhez nem tud hozzájutni. (Itt kapjuk meg a választ VESZELY Károly kérdésére, hogy miért is nem látogatta SZÁVA Farkas a TELEKI-tékát? Testi épségének veszélyeztetése nélkül ezt aligha tehetné volna meg.)

Nem derül ki, hogy SZÁVA Farkas elindította-e akcióját, hogy a TELEKI-téka ügyét az országgyűlés elé vigye. Elszántságát ismerve, elképzelhető. Pest azonban messze volt Marosvásárhelytől s az éppen csak tető alá hozott kiegyezés számtalan egyéb, fontosabb feladatokkal látta el az ország ügyén munkálkodókat. Újabb lökés kellett ahhoz, hogy a helyi ügy országos jelentőségűvé emelkedjék. Hat évvel később ez is bekövetkezett.

1873-ban TELEKI Sámuel, a könyvtár akkori curatora és vagyongazdálkodója, a TELEKI-tékához tartozó ingatlanokat saját nevére telekkönyveztetette. SZÁVA Farkas ekkor minden eddiginél nagyobb arányú akcióra határozta el magát: egy újabb cikkét és a végrendelet szövegét csaknem valamennyi fontosabb napilap szerkesztőségébe eljuttatta. A hatás nagy volt: SZÁVA Farkas később azt írta, hogy a végrendeletet négy nagy napilap egész terjedelmében, tizenegy pedig kivonatosan közölte. SZÁVA Farkas indulatos hangú cikkét egyedül *A Hon* közölte szept. 26-i számában teljes terjedelmében, azt is szerkesztőségi kommentárral.¹⁰⁶ Ebben bár elítélték az irodalomhoz méltatlan, erősebb kifakadásokat, elismerték az indulat jogosságát, s egyben összefoglalták saját véleményüket. A TELEKI-könyvtár „határozott rendeltetését a nemzet vagyónak mi is ismerjük s a most élő gróf Teleki Sámuel törvénytelen, végrendeletet sértő eljárásáról már a m.-vásárhelyi természettudósok gyűlésén, irányadó körökben, mindenki a legnagyobb indignatioval beszélt. Ezért nincs okunk a merénylet szándékában sem kételkedni, mely ha csakugyan bekövetkezett, miről fájdalom alig kételkedhetünk, első sorban a gróf Teleki-családra hivatkozvánk, melynek nevének szennyfoltot tűrnie nem szabad; másod sorban az erd. reform. fő consistoriumra, mely kötelességét mulasztaná el, ha a törvényes lépéseket a visszahelyezés iránt meg nem tenné; harmadsorban pedig magára a magyar közoktatási miniszterre, kinek nem szabad megengednie, hogy ily nagybecsű nemzeti vagyon az ország közművelődési céljaitól elraboltassék.”

A kocka el van vetve, írja cikkében SZÁVA Farkas, mert a telekkönyvi kiigazítások határideje december 31-én lejár s ha addig felszólalás nem érkezik, „a könyvtár ügye örökre veszne van!” Mindenre elszántan áll ki: „Az én koponyám . . . ment minden előítélettől, balvéleménytől; s elég szabadelvű voltam a múltban, s elég bátorságom, mondhatnám elég merészségem van hozzá a jelenben, hogy az igazat, mikor a közügy érdeke úgy kívánja, megmondjam . . .” Felidézi a történelmet, a családalapító és

106. SZÁVA Farkas: *A Teleki-könyvtár állása.* = *A Hon*, 1873. szept. 26. 221. sz. (Reggeli kiadás.)

birtokharácsoló TELEKI Mihályt,¹⁰⁷ akinek tetteit utódai is szégyelték, maga a kancellár TELEKI Sámuel is restelte „s az általa alapított Teleki könyvtárt bár a nemzet lelki művelődésére, de egyszerűs mind nemzetének megengesztelődése végett alapította!” A gróf mostani eljárása szentesíteni látszik TELEKI Mihály tetteit, s arcuicsapása TELEKI Sámuel szellemének; ugyanakkor „szeme közé üt a nemzetnek is! . . . Ez az utóbbi: talán meg is érdemli közönyösségéért.” „Nagyon tájékozatlannak vagy nagyon önzőnek egész a zsugoriságig reszkető fősvénynek kell lenni önnek, midőn a Teleki-könyvtár jövedelmét a nemzet kárára, szellemi hátrányára hidegen évenként zsebre rakja . . .” — folytatja SZÁVA Farkas, szavait egyenesen TELEKI grófhhoz intézve. „Ez az ügy — jósolja — előbb utóbb egy kis szellemi forradalmat fog előidézni . . .”, hiszen „ma már még a Caesaroknak is még életükben megmondjuk az igazat, nem hogy egy szűkmarkú, zsugori grófnak meg ne mondanók!” A református consistorium is, kinek az ügy lelkiismeretére volt bízva, hideg közönyösséggel, kiszámított elnézéssel kezelte a dolgot, de vajjon nem kell-e számolnia a nemzet előtt „e galád, lelketlen sáfárkodásért?!” Az ügy idáig fajulását restelli maga a TELEKI család is, melynek nem egy tagja mondott már neki köszönetet bátor kiállásáért. Bejelenti, hogy a telekkönyvi kiigazítás tárgyában, elvbarátaival együtt, megteszi a szükséges lépéseket. Nem tágítanak mindaddig, „amíg a gróf a könyvtárat vissza nem adja jogos tulajdonosának, a nemzetnek. . . . És most, az ügy felett, melyet az ország és igazságos közvélemény elé már harmadverseny hurcolék, ítéljen a legilletékesebb: a nemzet!”¹⁰⁸

Az ekkor még ellenzékben levő balközép két lapja közül kétségkívül *A Hon* volt ezúttal a bátrabb a fenti cikk leközlésével, a balközép másik orgánuma, CSERNÁTONY lapja, az *Ellenőr* megelégedett a végrendelet közlésével.¹⁰⁹ A szintén ellenzéki, polgári liberális *Reform*, RÁKOSI Jenő lapja mérsékelt hangot ütött meg, objektíven beszámolt az eseményekről, néhány mondatot idézve SZÁVA Farkas cikkéből s egyes részeket a végrendeletből.¹¹⁰ „Míg ez ügy nem lesz tisztázva, bajos tárgyilagossá ítéletet mondani róla” — írja, majd megállapítja, hogy a végrendelet szavai világosan szólnak „a végrendeletkező azon akarata s intenciója mellett, hogy a becses könyvtár a nemzet közhasználatára [kiemelés eredetiben] adassék át s soha sem tekintessék magánvagyonnak”. Felhívja a református consistorium és TELEKI Sámuel figyelmét e fontos ügyre s reméli, hogy e figyelmeztetés elegendő lesz arra, hogy „a könyvtár ügye iránt támadt aggodalmakat a nemzet s a hazai tudomány érdekében eloszlassák”. Hasonló hangnemben

107. gr. TELEKI Mihályról (1634—1690) van szó, aki a család óriási vagyonának megalapozója volt.

108. A cikk függelékében SZÁVA Farkas közölte, hogy egy röpirat kiadására egy consortium van megalakulóban. Az 5000-es példányszámú röpirat tartalma a következő lesz: előszó, TELEKI Sámuel végrendelete, a *Széki Néplap*-ban megjelent cikksorozat és *A Hon*-ban megjelent cikk. A röpirat megjelenéséről nincs tudomásunk.

109. Gróf TELEKI Sámuel *collationalisa és testamentuma, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár s több kegyes alapítványokra vonatkozólag*. Közli SZÁVA Farkas. = *Ellenőr*, 1873. szept. 25. 220. sz.

110. *A Teleki-könyvtár ügye.* = *Reform*, 1873. szept. 27. 266. sz.

írt a kormányon levő DEÁK-párt lapja, a *Pesti Napló* is,¹¹¹ de szerkesztőségi kommentárja nem ment el odáig, mint a *Reformé*. Mindössze annyit jegyeztek meg, hogy a két érdekelt fél: TELEKI Sámuel és a református főconsistorium most már figyelmeztetve vannak arra, hogy „tüzetes felvilágosítás által megnyugtassák az e tekintetben nyugtalanzkodó közvéleményt”. Érdekes, hogy a szélsőbal lapja, a *Magyar Újság* (a később megalakuló Függetlenségi Párt orgánuma) kezdetben nem foglalkozott a témával, később is csak igen rövid információkat közölt, a polémiában nem vett részt.

Erdélyi visszhang kezdetben alig volt. Kolozsvár három lapja közül a legrégebbi, a *Kolozsvári Közlöny* éppen ekkor került anyagi csődbe, s szeptember 30-al meg is szűnt. A *Magyar Polgár*, mely a polgárság haladó érdekeit képviselte s az erdélyi mérsékelt ellenzék (balközép) orgánuma volt, csak később, 1873 novemberében kapcsolódott be a vitába. Ettől kezdve viszont sűrűn foglalkozott a TELEKI-tékával s teret adott SZÁVA Farkas és ORBÁN Balázs írásainak. A református egyházi körökhöz közelálló, konzervatív *Kelet* érthető módon nem reagált, később is elsősorban a református egyháznak a könyvtár ügyeivel kapcsolatos ténykedéséről számolt be s az egyházat védte ORBÁN Balázssal szemben.

A Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Hírlap* sem volt ellenzéki orgánium. Politikai pártállását tekintve DEÁK-párti volt s a „józan szabadelvűséget” hirdette, de a helyi viszonyok és a szerkesztők, valamint a lap munkatársainak személye ezen túlmenőleg is erősen befolyásolták irányát és állásfoglalásait. Egyidőben szerkesztője, ekkor főmunkatársa volt HORVÁTH Gáspár, a TELEKI-téka könyvtárosa s ez már eleve meghatározta a lap állásfoglalását a könyvtár ügyében. 1873–74-ben már MENTOVICH Ferenc volt a szerkesztő,¹¹² akinek ugyan haladó nézetei voltak (TOLNAI Lajost pl. védelmébe vette), de a TELEKI-könyvtár kérdésében mégis a helyi hatalmasságnak számító grófi család oldalára állt a lap. Így érthető, hogy 1873 őszén, a SZÁVA Farkas keverte viharok idején hallgatott a *Székely Hírlap* s csak egy érdektelen rendőrségi hír kapcsán említette a TELEKI-könyvtárat.¹¹³ SZÁVA Farkas ellen ugyan nem indítottak hadjáratot a lap hasábjain, annál inkább 1874-ben ORBÁN Balázs ellen. — A mindössze egy évig fennállott *Székelyföld* c. lap csak 1873 nov. 1-én indult s munkatársai között találjuk SZÁVA Farkast is. Ez a lap csak egy esetben foglalkozott a TELEKI-tékával, amikor 1874-ben SZÁVA Farkas egy cikkét leközölte.¹¹⁴ Az *Erdély* c. szépirodalmi hetilap is hallgatott, csak 1874-ben tett egy rosszálló, elítélő megjegyzést ORBÁN Balázssra.¹¹⁵

111. *A Teleki-könyvtár.* = *Pesti Napló*, 1873. szept. 26. 221. sz. (Reggeli kiadás.)

112. MENTOVICH Ferenc (1819–1879) költő, materialista természettudós. Nagykőrösön, majd Marosvásárhelyen, a református kollégiumban volt tanár. A helyi lapokba közéleti reformokat sürgető, korrupció-ellenes cikkek, satírák mellett természettudományi ismereteket terjesztő cikkeket is írt.

113. *Mi hír városunkban?* c. rovatban hírt adnak arról, hogy a TELEKI-könyvtár épületében egy éléskamrát feltörték és kifosztottak. 1873. okt. 18. 82. sz.

114. SZÁVA Farkas: *Végszó a Teleki-könyvtár ügyéhez.* = *Székelyföld*, 1874. jún. 14, 17, 21, 24. — A hetenként kétszer megjelenő *Székelyföld* 1873. nov. 1. — 1874. szept. 13. között jelent meg Marosvásárhelyen. Tárgyköréből eleve kizárta a politikát, „ismeretterjesztő, szépirodalmi és népgazdászati lap”-nak nevezte magát.

115. 1874. ápr. 2. — A TOLNAI Lajos által alapított lapot ekkor már más szerkesztette. A lap gyakran polemizált a *Székely Hírlappal*.

A hírlapokban megtámadott TELEKI Sámuel szükségesnek látta egy nyilatkozat közzétételét. Természetesen nem azért, hogy magyarázattal szolgáljon és megnyugtassa a háborgó közvéleményt: a nyilatkozat az egész ügyet magánügynek minősítette s az ebbe való mindennemű beleszólást visszatrasztotta. „Minekutána Száva Farkas úr jónak látta a marosvásárhelyi 'Teleki-könyvtár' ügyében egy piszkolódo cikket bocsatani közzé, mely kiváloan ellenem van intézve, és e cikket több-kevesebb kihagyással, majdnem az egész napisajtó közölni szíveskedett; azt csak annyiban nem mellözhetem hallgatással, amennyiben nyilvánítanom kell: hogy az egész tárgy magánügy lévén, csak az szólhat hozzá, aki erre illetékes, s az is csak a maga rendes útján, — s különben is a támadáshoz hasonló modorban nincsenek szavam: ezennel nyilvánítom, hogy ez ügyben hírlapi téren szólani nem fogok. Sáromberke, október 3. Gróf Teleki Sámuel.” A nyilatkozatot a *Reform* kommentár nélkül leközölte,¹¹⁶ az *Ellenör* szerkesztőségi kommentárt fűzött hozzá. „A gróf úr téved — írták — a Teleki-könyvtár jellegét meghatározta a dicsöült alapítónak magasztos végrendelete.” Ennek értelmében a TELEKI-könyvtár csak oly mértékben tekinthető „családi ügynek”, amennyiben alapítása dicsó emléket emel a család nevének, egyébként „nem magánügy, hanem a legkétségtelenebbül országos ügy” s ezért közölte SZÁVA Farkas írását az egész sajtó. Mivel TELEKI Sámuel más véleményen van, „a kormány és az országgyűlés lesznek kötelesek a Teleki-könyvtár ügyét megfontolni”¹¹⁷.

SZÁVA Farkas az erdélyi református főhatósághoz panaszt és óvást adott be a jogtalan telekkönyvezés ügyében. Ekkorra azonban a református egyház is megmozdult, SZÁVA Farkas nyomában pedig újabb küzdök léptek a nyilvánosság elé.

A TULAJDONJOGI VISZONYOK ELÖTÉRBE KERÜLÉSE ÉS A PER MEGINDULÁSA

Ismét *A Hon*-ban, két nappal TELEKI Sámuel nyilatkozatának ismertté válása után jelent meg JAKAB Elek kolozsvári történész tollából az a cikk, mely hangjának mértéktartó komolyságával tűnik ki s az ügyet a sajtó felelős szerepének szempontjából tekinti át.¹¹⁸

Sajnálatos, állapítja meg, hogy nálunk ily világos kérdésekben is „a közjó érdeke a magánérdeknek esik ádozatul”, majd így folytatja: „Egy tanár, kiről én csak annyit tudok, hogy talpig becsületes ember, szereti a tudományt s a nemzeti műveltség ügyéért buzog, már most harmadszor szólal fel nyilvánosan” azért, mert a most élő Teleki Sámuel megszegi nagyapja végrendeletét s ezzel megszegi az 1791.-i LVII. törvény-

116. 1873. okt. 6. 275. sz. (Esti kiadás.)

117. 1873. okt. 6. 230. sz.

118. AGRICOLA [JAKAB Elek]: *A marosvásárhelyi Teleky-könyvtár ügyállásához.* = *A Hon*, 1873. okt. 8. 231. sz. (Reggeli kiadás.) — JAKAB Elek (1820—1897) történész, levéltáros, az MTA tagja. A szabadságharcban való részvétele miatt fogásgot szenvedett. 1867-től a kolozsvári levéltár igazgatója, 1875-től a budapesti Országos Levéltárban működik, 1893-tól annak helyettes vezetője.

cikket is a végrendeletekben tett alapítványok védelme tárgyában. Az, hogy Száva Farkas cikke „subjektív színezetű”, kisebb baj, mint a végrendelet megszegése, „élességét nem védem, sőt óhajtandó minden oly úgnél annak elmaradása. De hogy . . . a nyilvános felszólalás jogosulatlan lenne, sőt hogy gróf Teleky Sámuelnek joga legyen azt mondani: ez magán ügy, ebben a hírlapirodalom illetéktelen s ehhez csak rendes úton (bizonyára hivatalos utat ért a gróf) lehet szólni — ezt egyáltalán el nem ismerem, és nem csak én, de senki el nem ismerheti, akinek a *sajtó ellenőrző, irányadó s általában közvéleményképviselő hivatásáról* [kiemelés tőlem] fogalma van.”

„Mi lenne akkor a hírlapirodalom — teszi fel a kérdést JAKAB Elek — ha a közhatóságok mulasztásait fölfedezni s a törvények és törvényes szabályzatok teljesítését a közvélemény erkölcsi hatása által eszközöltetni szabadságában nem állana? . . . Ez a sajtó megalázása lenne, és útnyitná a törvények áthágására. Ekkor a visszaéléseket háborítatlanul lehetne úzni . . . a társadalom mezejét csak igen rövid idő alatt a romlottság erkölcsi dudvája borítaná el.” Leszögezi, hogy „a sajtónak felszólalni joga volt, sőt kötelessége” s a grófnak igenis szóba kell állnia a sajtóval s a közvélemény előtt megválaszolni a feltett kérdéseket, melyek a végrendelet előírásainak végrehajtását kéri számon tőle. Nem kétséges, írja, hogy „a marosvásárhelyi gróf Teleky-könyvtár köz célra van nagyszerű alapítója által alkotva” s ha most a jövedelmek nem a könyvtárat, hanem „az ifjú gr. Teleky Sámuel gazdagítják . . . ez olyan visszaélés, amit közönnyel nézni nem szabad, s aminek orvoslására a kormány a sajtó egyhangú felszólalásából bizvást alkalmat vehet”.

A TELEKI-téka ügye 1873-ban messze túlnőtt helyi jelentőségén s az érdekében indított harc most JAKAB Elek állásfoglalásával általános elvi jelentőséget is kapott. A sajtó szerepe nyert itt megfogalmazást, azé az elvi szigorúságú sajtóé, amely tekintet nélkül a születési előjogokra vagy a hatalmi pozíciókra, a törvények betartásán őrködik és leleplezi a visszaéléseket. A kor magyar hírlapirodalmára nem az ilyen magatartás volt elsősorban a jellemző, de az igény megvolt reá s a meglehetősen tág körű sajtószabadság az igények érvényesítésére lehetőséget is adott.¹¹⁹

Az erdélyi református egyház igazgatótanácsa (mely az 1871/72-es átszervezés óta a régi főconsistorium helyébe lépett, de még sokáig régi nevén is említették)¹²⁰ csak a hírlapokban közölt cikkek hatására, október 5-én foglalkozott először a könyvtár ügyével. Megbízták a vásárhelyi ref. kollégium tanárát, BIHARI Sándort, nézzen utána „igaz-e azon szárnyaló hír” hogy a könyvtár és a velejáró birtokok — minden megszorítás nélkül — TELEKI Sámuel nevére telekkönyvezettek.¹²¹ Miután erről megbizonyosod-

119. „A kiegyezést követő években és még a milleneumi idők korában sincs Magyarországon semmiféle cenzúra” — így a sajtószabadság meglehetősen tág, a sajtó hangja éles, nyílt. HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp. 1961. 175. l.

120. Az erdélyi református egyház legfelsőbb szerve az 1871/72-es átszervezés után — az addigi kétkamarás rendszer helyett — az évenkénti egyházkerületi közgyűlés volt. Ez 60 lelkészből és 25 világi személyből állt. Az itt hozott határozatok végrehajtásával a régi főconsistorium (consistorium) helyébe lépő állandó igazgató tanács volt megbízva. Kilenc tagból állt, elnöke a püspök volt, szükség szerint tartotta üléseit.

121. Igazg. jel. 20. l.

tak, az egyház ügyvédje október 10-én utasítást kapott, hogy a végrendeletre hivatkozva, a telekkönyvi hatóságoknál jelentse be a könyvtári birtokok hitbizomány természetét. Mivel az ügyet „nagyfontosságúnak” ítélték, a november 2-án megnyíló egyházkerületi közgyűlés elé terjesztették.¹²²

Az egyházkerületi közgyűlés kiküldött egy bizottságot, hogy a TELEKI-könyvtár ügyében adjon szakvéleményt s a teendőkre nézve tegye meg javaslatait.¹²³ A bizottság a TELEKI-téka jogviszonyainak meghatározásánál a végrendeletet tekintette jogalpnak, miután egyben ez a könyvtár alapítólevele is. Ahol a szöveg nem volt elég világos, „a végrendelet szellemét s végrendelező intentioját keresve” alakították ki állásfoglalásukat.¹²⁴ A végrendeletben TELEKI Sámuel a könyvtárra tett intézkedéseit általában fidei commissum (hitbizomány) vagy egyszerűen „végintézkedés” névvel illette, állapítja meg a jelentés. A hazai jogszokás szerint a hitbizománynál (mely a vagyon oszthatatlanságán alapszik) a fidei commissarius (a hitbizomány ura) a hitbizomány tárgyát képező dolgot valóságosan is birtokolja, használja. Itt azonban, fejt ki a szakvélemény, „nem közönséges családi hitbizományról, hanem annál sokkal magaszosabb végintézkedésről: egy jogi személy (universitas rerum), egy fingált jogalany alapításáról van szó, midőn a könyvtár-használati jogosultságot, alapító családján kívül, a nagy család, saját nemzetére terjeszté ki. A cél: a hazai és nemzeti tudományosság képezvén lényegét ama fingált jogalanynak, mely bármi néven jelöltessék, a telekkönyvi intézmény szellemét tekintve, a tulajdoni lapon egyedül s kizárólag kell, hogy bevezetve legyen.” Ezek szerint tehát „az alapító itten egy jogalanyt, jogi személyiséget kreált, melynek fennmaradása biztosításául a végrendeletben elsorolt fekvőségeket s illetőleg azok jövedelmét hagyá, kiszakítván s megkülönböztetvén azokat minden más családi hátrahagyott javaitól.” A jelentés ezután — ugyancsak a végrendeletre támaszkodva — pontosan felsorolta a TELEKI-család jogait és kötelelességeit, majd meghatározta a református egyház és a könyvtár, ill. a TELEKI-család között fennálló jogviszonyt. Az egyház joga és kötelelessége a főfelügyelet gyakorlása, mely magában foglalja a könyvtár időnkénti megvizsgálását és számbavételét, valamint annak ellenőrzését, hogy a grófi család, ill. a mindenkori fidei commissarius előírt kötelelességeit teljesíti-e. „E felügyelet gyakorlatilag másképp nem érvényesíthető, mint a jövedelmek mennyiségének évenkénti kimutatása s mire lett fordításának kitüntetése által.” Ezek szerint joggal kérheti be az egyház az évenkénti elszámolásokat s ezt annál is inkább kötelelessége megtennie, mert felelős a királynak is, aki legfelsőbb felügyeleti jogánál fogva (jus suprema inspectionis) örökös az, hogy „minden alapítvány az alapító intentioja szerint kezeltessek”. Javasolta a bizottság a telekkönyvi kiigazítás eszközlését és a felügyeleti jog gyakorlását. Az egy-

122. Az igazgató-tanács üléseiből. = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. okt. 23. 147—43. sz. 342. l.

123. A bizottság elnöke GYARMATHI Sámuel főügyész, tagjai KOLOSVÁRY Sándor a kolozsvári egyetem jogi professzora és BIHARI Sándor (1823—1903), a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára. A bizottság bevonta munkájába szakértőként ENDES Gábor és DEÉSI Farkas kir. táblai bírót.

124. Igazg. jel. 8. és köv. lapjai.

házkörileti közgyűlés a jelentést egyetértőleg elfogadta s utasította az igazgatótanácsot a javasoltak végrehajtására.

A jogi szakvélemény tehát az alapító szellemében és szándékaihoz méltó módon foglalt állást s a jogi személy fogalmában megtalálta az ennek megfelelő jogi formulát is. Az egyház magáévá tette ezt az álláspontot, sajnos azonban nem tartott ki mellette végig.

Az egyházkerületi közgyűlésről beszámolt a sajtó is. Az *Erdélyi Protestáns Közlöny* a bizottság jelentését csaknem egész terjedelmében közölte,¹²⁵ a *Kelet* ezúttal is csak egy mondatral utalt rá.¹²⁶ A *Hon* részletesen beszámolt a közgyűlésről s az elfogadott jogi szakvéleményt szintén egészében közzé tette, mivel „A Teleki könyvtár hazánk első rendű s sok tekintetben páratlan könyvtára s mint céljánál fogva nemzeti institutum, a nemzet ellenőrzése alatt is áll.”¹²⁷ A *Hon* cikkét átvette a kolozsvári *Magyar Polgár* is.¹²⁸

Az igazgató tanács érintkezésbe lépett TELEKI Sámuellel, megküldte számára a jogi szakvéleményt. Bízna, mint írják, a nagyságos gróf hazafias és kegyeletes érzelmeiben, mely majd lehetővé teszi, hogy az ügyet békés úton intézzék el, hiszen a dolog „lg.-tanácsunk mély sajnálatával és akaratán, valamint tudtán kívül került hírlapi térre.”¹²⁹ A gróf válasza elutasító volt: szerinte a bizottság a hírlapi cikkek hatása alatt alkotta meg véleményét, holott az ügy a végrendelet és az egyházi irattárban levő dokumentumok „bővebb tanulmányozását” igényelné. „Ezen nyilatkozatomból méltóztat megérteni, hogy a Szakbizottmány véleményét éppen nem osztom s azt irányadóul sem fogadom el.”¹³⁰ Az igazgató tanács még egyszer megkísérelte a békés kiegyezést s felajánlotta közvetítő szerepét az egyházkerületi közgyűlés előtt. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy számára kötelező a közgyűlés határozatainak végrehajtása s ezért utasítaniok kellett az ügyvédet a szükséges intézkedések megtételére. December 30-án valóban be is adták az igazgató tanács nevében a marosvásárhelyi törvényszéken a birtokkiigazítási kérelmet abban az értelemben, hogy a telekkönyvi bejegyzésekből TELEKI Sámuel, mint tulajdonost, töröljék s „helyébe tulajdonosul a grf. Teleki Sámuel könyvtára jogi személy, képviselve az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgatótanácsa által, beiktattassék”.¹³¹

A békés kiegyezésre, ill. a közvetítő szerepre tett ajánlatot TELEKI Sámuel — a már megindított perre való hivatkozással — 1874 márciusában visszautasította. Ezúttal is kijelentette, hogy ő a végrendeletet meg nem

125. *A Teleki-könyvtár jogviszonyainak meghatározása.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. dec. 4. 153–49. sz. 390–392. l.

126. „A Teleki-könyvtár érdekében, a nemzetet érdeklő jogokra nézve, az intézkedések tétele az igazgatótanácsra bízott.” = *Kelet*, 1873. nov. 19. 264. sz.

127. *A Hon*, 1873. nov. 25. 271. sz. (Reggeli kiadás.)

128. *Magyar Polgár*, 1873. nov. 29. 274. sz.

129. A levél kelte 1873. dec. 7. (Ld. Igazg. jel. 12. l.) Ugyanezen a napon volt az igazgató tanács ülése, ahol elhatározták, hogy az eljárás TELEKI Sámuelnél az „ötlet illető köteleességek teljesítését a lehető gyöngéd úton eszközölje”. = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. dec. 11. 154–50. sz. 398. l.

130. A levél kelte 1873. dec. 24. Ld. Igazg. jel. 12. l.

131. Igazg. jel. 26. l.

szegte s a jövőben is szorosan ahhoz kívánja tartani magát. Az ügy jelen állásában viszont „... mindkét részről el vagyunk rekesztve a békés úton való érintkezéstől” s így kénytelen az ügy tisztázását a peres útra bízni.¹³² Az igazgató tanács nem tehetett mást, mint hogy újra az egyházkerületi közgyűléshez továbbította a könyvtár ügyét.

Időközben — a sajtóban megjelent cikkektől függetlenül — a kormányzat részéről is történtek lépések, bár nem kifejezetten a TELEKI-téka, hanem az ország valamennyi közgyűjteménye érdekében. Egy 1871-es képviselői indítványra 1872 őszén a vallás- és közoktatásügyi miniszter szakbizottság tagjaiul kért fel többeket azzal a megbízással, hogy az ország közkönyvtárait és közgyűjteményeit vizsgálják felül s ezek szervezésére, anyaguk biztonságára, hiányaik pótlására tegyenek javaslatokat.¹³³ A bizottság különböző okok miatt csak 1873. október 20-án ült össze először. P. SZATHMÁRY Károlynak,¹³⁴ a bizottság egy tagjának javaslatára már másnap átírtak a minisztériumba, hogy a TELEKI-téka, mint veszélyeztetett nemzeti kincs érdekében gyors cselekvésre van szükség. A minisztérium részéről azonban ekkor még semmiféle beavatkozás nem történt. A bizottság néhány hónapi munka után 1874 tavaszán adta be jelentését.¹³⁵ A könyvtárak közül hetet vizsgáltak meg: a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát, három egyetemi könyvtárát, (Pest, Kolozsvár, Zágráb), a Polytechnicum könyvtárát és a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtárát. E felsorolásból figyelemreméltó, hogy a TELEKI-téka ekkor még az ország hét legjelentősebb könyvtára között szerepelt, s a bizottság tagjai országos közgyűjteménynek tekintették. Maga a jelentés igen szűkszavúan foglalkozik a TELEKI-tékával, de azt leszögezi, hogy a TELEKI Sámuel által „végrendeletileg a nemzetnek hagyott marosvásárhelyi Teleki-könyvtár ... az ahhoz rendelt javadalmakkal és jövedelmekkel együtt határozottan országos tulajdon”, amelytől „köztudomás szerint ... a végrendeletileg hagyományozott évi jövedelmek elvonattak, most a csak ellenőrzési joggal bíró család egyik tagja azon merényletet követte el, hogy ezen országos vagyont telekkönyvileg saját nevére kebleztette be. A bizottság felkéri a minisztert, hogy ezen merény megállítására minden rendelkezésére álló eszközzel sürgősen intézkedjék.”¹³⁶ A jelentést TREFORT Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter kapta kézhez, akihez néhány héttel később már parlamenti interpellációt is intéztek a TELEKI-téka ügyében.

132. *Teleki Sámuel levele az igazgató-tanácsnak*, 1874. márc. 26. Igazg. jel. 21. l.

133. A bizottság elnöke MIKÓ Imre volt, alelnöke CSENGERY Antal, tagjai: gr. ESZTERHÁZY Kálmán, HAYNALD Lajos kalocsai érsek, könyvgyűjtő, HORVÁTH Árpád egyet. tanár, könyvtáros, HUNFALVY Pál, az MTA könyvtárnoka, MARGÓ Tivadar egyet. tanár, RÁTH György, a Kúria bírása, könyvgyűjtő, SZABÓ Károly, neves bibliográfus az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárnoka, és P. SZATHMÁRY Károly, TORMA Károly képviselők.

134. P. SZATHMÁRY Károly (1831—1891) erdélyi származású író és tanár. A szabadságharcban való részvételéért börtönt szenvedett. 1869-től országgyűlési képviselő. Suedes körü közéleti tevékenységet és irodalmi munkásságot fejtett ki.

135. A P. SZATHMÁRY Károly által írásba foglalt jelentést *Országos közgyűjteményeinkről* címmel a *Budapesti Közlöny* 1874. 49—51. számaiban közölte.

136. Uo. márc. l. 49. sz. 395. l.

ORBÁN BALÁZS FELLÉPÉSE ÉS AZ 1874-ES HÍRLAPI VITA

ORBÁN Balázs országgyűlési képviselő¹³⁷ már parlamenti felszólalását megelőzőleg is foglalkozott a TELEKI-tékával. Nagy művében, *A Székelyföld leírása*-ban a Marosvásárhelyről szóló részben hosszan írt a könyvtárról. Ekkor még azt a reményét fejezte ki, hogy ha az utódok „elég kegyeletesek lesznek azt a megrendelt mérvben gyarapítani és fejleszteni, egy oly nagy-szerű könyvtárra fogja magát kinőni, minő kevés lesz honunkban, s ha talán eddig az nem is gyarapodott a kívánt s alapítója által elrendelt arányban, fel kell tennünk a főconsistoriumról, . . . hogy a jövőben rá fogja az utódokat kötelességük teljesítésére szorítani; mert hol nemzeti vagyronról van szó, ott elnézésnek helye nem lehet”¹³⁸

A parlamenti légkör, amelyben ORBÁN Balázs interpellációja elhangzott, nem volt kedvező kulturális kérdésekkel való foglalkozásra. Az ország belpolitikai válságban élt, az államháztartás a csőd szélén állt, az uralmon levő DEÁK-párt felbomlóban volt. A kormány éppen azokban a napokban bukott meg s a március 21-én hivatalba levő utolsó DEÁK-párti miniszterelnökre népszerűtlen feladatok vártak. A sajtót s annak olvasóközönségét jóformán csak a politikai élet hullámverései érdekelték, a parlamenti csatározásokból is elsősorban ezeket érzékelték. Ennek ellenére a TELEKI-könyvtár ügye országos érdeklődést keltett; bár ebben nagy része volt a botrányt és szenzációt szerető sajtónak és közvéleménynek.

Felszólalásában ORBÁN Balázs röviden és hatásosan összefoglalta az előzményeket és a jelenlegi tényállást. Megállapította, hogy a könyvtár-alapító TELEKI Sámuel „neve a nemzet hálaemlékezetében korán sincsen oly magasra emelve, miként ő azt megérdemelné. Hisz ő egy millióval ajándékozta meg nemzetét . . . de a hálátlanság, e történeti mellőztetés vétké nem a nemzetet, hanem utódait terheli, kik az általa nemzetének hagyományozott roppant vagyont vétkesen elsajátíták . . .”¹³⁹ Szavai nem kímélik az örökösöket: „nemzetkárosításról”, a „nemzeti vagyon elorzásának rút műveletéről”, „galád tettekről” beszél. Állításait számadatokkal bizonyítja. Szerinte a TELEKI-tékához tartozó házak tiszta jövedelme 3000 forint, de mivel azok nagy részét „Teleki Sámuel kegyencei fizetés nélkül lakják” valójában 4000 is lehetne. A földek 412 forintot jövedelmeznek,

137. ORBÁN Balázs báró (1829–1890) író, néprajzi gyűjtő, politikus, az MTA lev. tagja. Bárói címét soha nem használta. Székely apa és görög anyja gyermeke. Székelyudvarhelyen tanult, fiatalkorában beutazta a Közékeletet és Görögországot. A szabadságharc után emigrációba kényszerült, Törökországban, Franciaországban és Angliában élt. Szoros kapcsolatban volt KOSSUTH-tal, MAZZINI-vel és Louis BLANC-al, benső barátja VIKTOR HUGO-nak. 1859-ben tért haza. A 60-as években székelyföldi utazásai alatt gyűjtötte össze nagy művének, a *Székelyföld leírása* c. 6 kötetes munkának anyagát. 1870-től Marosvásárhely, később Székelykeresztúr képviselője 48-as függetlenségi programmal. A parlamentben a szélsőbalhoz tartozott. Ld. még: JAKAB Elek: *Emlékbeszéd Orbán Balázs fölött.* = *Századok*, 1891. — SZENTMÁRTONI Kálmán: *Báró Orbán Balázs.* Kolozsvár, 1913. — TAVASZY Sándor: *Orbán Balázs.* = *Pásztortűz*, 1940. 5. sz. 241–243. l. — ORTUTAY Gyula: *Orbán Balázs.* = *Írók, népek, századok.* Bp. 1960.

138. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása.* Pest, 1870. 4. köt. 143. l.

139. Az idézetek lelőhelyére ld. 2. sz. jegyzetet.

ez együttesen 4412 forint. Az évi kiadást 940 forinttal számolja (személyzet 440, épületek karbantartása 500) s így a maradvék évi 3472 forint, ami 50 év alatt 173 600 forintot tesz ki. Ennyit kellett volna a könyvtár gyarapítására fordítani, „mi, ha megtörténik: az ma nemcsak hazánk, hanem a világ egyik legnevezetesebb könyvtára lehetne ...” Ehelyett a jövedelmet kezdetben TELEKI Ferenc rakta zsebre, „de e monopolum ellen a többi testvér felzúdulván — mint mondják — egyszerre 45 000 forintot osztottak el egymás közt”. Ezt a sáfarkodást tétlenül nézte a főconsistorium, mert „a komaságot és sógorságot előbbre helyezte a nemzet jogainak köteles védelménél” és így „50 évi vétkes közönye által fölbátorítá a nemzeti vagyon bitorlását, s elnézése által maga is ezen merénylet részesévé lett”. De egyébként is, a consistorium „mint a közvagyon ellenőre” nem szokta szigorúan teljesíteni kötelmeit s felelőgetni a consistorium tagjai által a nevelési alapból felvett kamat nélküli kölcsönöket, mint amely nyílt titok egész Erdélyben. A TELEKI-könyvtár ügyében nem is lehet semmit várnunk tőlük, mert „e testületben a család érdekelt egyénei döntő befolyással bírtak régen, bírnak ma is, bírnak fognak ezután is”. ORBÁN Balázs nyíltan kimondja, hogy „ezen erkölcsi testület éppen mulasztásai érzetében, s ezek nyomása alatt soha se foghat a hatalmas családdal szemben erélyt kifejteni.” Szemet hunyt hát és hallgatott mindenki, hallgatott a kormány is, pedig a sajtó szavára fel kellett volna már előbb figyelnie. Hivatkozik SZÁVA Farkasra, aki „nem gondolván üldöztetés, fenyegetés, a durva praefectus ónos botjával, csak a nemzet igazát tartva szeme előtt” már annyiszor felszólalt. Az elmúlt évi jogtalan telekkönyvezésre „fellázadt Erdély közvéleménye, indignálódott maga a Teleky-család is ...” ORBÁN Balázs emlékeztet ezután az alapító TELEKI Sámuel szigorú kikötésére, mely szerint ha utódai nem teljesítenék a könyvtárat illető rendelkezéseit, semminemű egyéb örökségben sem részesülhetnek, vagyis a családi vagyonból kitagadhatók. Befejezésül négy pontba foglalva felteszi kérdéseit a miniszterhez, mint a közművelődési alapok óréhez, van-e tudomása minderről s ha igen, szándékozik-e a helyszínre egy bizottságot küldeni, mely mindent felülvizsgáljon s intézkedjék a jogtalan telekkönyvezés megsemmisítéséről. Továbbá megtesz-e a jövőben mindent annak érdekében, hogy „a hitbizományos rászorítottassék arra, hogy az 50 év alatt céljától elvont 173 600 forintot a nemzeti intézetnek visszafizettessék” s a végrendelet rendelkezéseit a jövőben pontosan betartsák.

A budapesti hírlapok az országgyűlési tudósítások rovatában beszámoltak az interpellációról, de csak igen röviden, a miniszterhez feltett kérdések főbb pontjait összegezve. Így tett a kormány hivatalos lapja, a *Budapesti Közlöny*, a *Pesti Napló*, az *Ellenőr* és a *Reform*. A Hon tudósítója saját megfogalmazásában közölte néhány mondatot s ezt vette át csaknem szó szerint a két függetlenségi párti lap, a *Baloldal* és a *Magyar Újság*.¹⁴⁰ Az erdélyi lapokban két nappal később tűnik fel a hír. A *Kelet* március 27-i számában

140. *Budapesti Közlöny*, 1874. márc. 25. 69. sz. — *Pesti Napló*, márc. 24. 69. sz. (Esti kiadás.) — *Ellenőr*, márc. 25. 83. sz. — *Reform*, márc. 25. 83. sz. — *A Hon*, márc. 24. 69. sz. (Esti kiadás.) — *Baloldal*, márc. 25. 70. sz. — *Magyar Újság*, márc. 25. 69. sz.

csak annyit írt, hogy ORBÁN Balázs „a marosvásárhelyi Teleki-féle könyvtár ügyét melengeté fel,” amit másnap szó szerint megismételt a marosvásárhelyi *Székely Hírlap*. A *Kelet* következő nap kb. annyit közölt az interpellációról, mint a pesti lapok.¹⁴¹ A kolozsvári *Magyar Polgár* volt az egyetlen újság, amely az interpellációt teljes terjedelmében — kommentár nélkül — leközölte.¹⁴² Az erdélyi közvélemény tehát a *Magyar Polgár*ból részleteiben is megismerhette ORBÁN Balázs beszédét. Az érintettek felháborodása nem is maradt el, s ORBÁN Balázs támadások keresztútjába került.

Elsőnek a kolozsvári *Kelet* ment át ellentámadásba.¹⁴³ A nevét csak betűjellel jelző cikkírónak már bevezető sorai sem hagynak kétséget afelől, hogy mit tart a képviselő személyéről és állításairól: „Üntig hozzá vagyunk ugyan szoktatva, hogy midőn b. Orbán Balázs akár mint történet-író, akár mint népboldogító politikus felszólal, vagy a kongó phrasisok üres birodalmába, vagy az idiotismusig menő túlhajtásokig téved: de azt még tőle sem vártuk volna, hogy a ferdítés, valótlanosság, mások becsületének könnyelmű megtámadása terén odáig mehessen” ahogy azt interpellációjában tette. „Esetlen és hivatlan prókátor belekottyánásának” minősíti ORBÁN Balázs valamennyi nyilvános szereplését. Felháborodásának ad kifejezést, hogy mindez megtörténhet „a magyar nemzet képviselőházában, a közvélemény legfelső fórumának színe előtt”, ott hol éppen a közerkölcsiségnek kellene megtestesülnie, „ott támadatnak meg egyesek és morális testületek becsületükben, ott illetetnek rágalmakkal, oly ember részéről, aki hallott ugyan valami szélfúvást ...” A cikkíró elsősorban a református egyházat és annak irányító testületét veszi védelmébe. Szerinte ORBÁN Balázs nyitott kapukat dönget s többet árt az ügynek s magának a népképviselési rendszernek, mint használ, hiszen az egyház már megtette a szükséges törvényes lépéseket. „Lehet, hogy a nemes báró Szittyá fringióval hadat vitt volna a Teleky-könyvtár ellen” hogy azt birtokba vegye, de az egyházi főhatóság mégsem választhat ilyen utat. A TELEKI-könyvtár ügye illetékes fórum, a törvényszék előtt áll s ebbe „sem a miniszternek, sem az országgyűlésnek nincs” beleszólása. Az egyházi főhatóság hűtlen pénzkezelésére vonatkozó vádat is visszautasítja s bizonyítja, hogy az egyház minden közügyét nyíltan intézi s a „képviselő ellenőrzése mellett jár el minden teendőiben”. Ami pedig a könyvtár ügyét illeti, nem tudja feltételezni, hogy „a nagy alapító utódai ne fognák magukat elődjükhöz méltóknak tanúsítani”.

A marosvásárhelyi *Székely Hírlap* természetesen a „nemes gróf” érdekében állt csatasorba.¹⁴⁴ *Dürückölő* c. hírhedt rovatában „lelki nyomoréknak” nevezi ORBÁN Balázst. „Az a gyalázkodó hang, mellyel a théca fidei commissariusát: a nemes grófot illet, még akkor sem járná meg, ha a nemes gróf nem volna a főrendiház tagja, a halhatatlan cancellarius munkája, a becsületben megöszült honfiak, hanem csak a legegyszerűbb polgárok egyike.” Gyáva szájaskodónak tartja ORBÁN Balázst, aki szemtől szembe bizonyára nem merné a grófot megvádolni 170 000 forint eltulajdonításával,

141. *Kelet*, 1874. márc. 27. 70. sz. és márc. 28. 71. sz. — *Székely Hírlap*, 1874. márc. 28. 25. sz.

142. *Magyar Polgár*, 1874. márc. 28. 71. sz.

143. (L—t.): B. Orbán Balázs interpellatiojához. = *Kelet*, 1874. márc. 31. 73. sz.

144. *Székely Hírlap*, 1874. ápr. 1. 26. sz.

de bezzeg a képviselői „immunitás sánca megett nagyobb bátorság szállja meg a hős jellemeket kivált ha a hírhedetség csalánkoszorúja fedi a hős halántékait”. ORBÁN Balázs brutális támadása semmi jóra nem vezethet, sőt veszélyezteti a TELEKI-család részéről „a jó indulatnak a thécára nézve áldásos forrását”. „Sajnos dolog — állapítja meg végül — hogy a mi parlamentünkben az illem és társadalmi morál azon határait sem respektálják, melyeket egy kurta kocsmában sem volna szabad büntetlenül átlépni.”

Marosvásárhely szépirodalmi hetilapja, az *Erdély* is hallatta véleményét *Hírfűzér* c. sorozatában.¹⁴⁵ „Sem pro, sem contra nem szólhatunk az ügyszó, mely nemzeti kérdéssé nőtte ki magát — írja a lap — de azon megtámadó és rágalmazó vád”, mellyel ORBÁN Balázs illetve kíméletlenül a fidei commissariust, „az illemnek más hangjait is” használhatta volna a „nemes gróffal” szemben, ki a „halhatatlan cancellarius jogutódja, s még nem csinált ‚privát capitalist’ a nemzeti vagyonból”. Végül megjegyzi, hogy bár többen is látogatnák a nyitva álló könyvtárat s így belülről is lenne valami ismeretük a helyzetről.

A Kelet támadására ORBÁN Balázs a *Magyar Polgár* hasábjain válaszolt a „névtelenség leplébe burkolódzott irodalmi lakáj”-nak, akinek „badar eszme menetéről könnyen rá lehet ismerni a nagy urak konyhahulladékain rágódó tényérnyalóra”.¹⁴⁶ Nem csodálkozik egyébként, hiszen Erdélyben megszokták már, hogy „a Kelet részéről megrohanásoknak legyenek kitéve mindazok, kik a nemzet jogainak és érdekeinek védelmére fölemelik szavukat”. „Eltörpült lelkek kloakájának bűzhödt légáramlatát” emlegeti a Kelet cikkírójával kapcsolatban s válaszra sem méltatná írását, ha az nem „a nemzeti érdekek megtagadását” foglalná magában, ami mellett szó nélkül elmenni nem lehet. Őt ugyan rágalmazással, ferdítéssel, valótlanságok állításával vádolták, de a könyvtárra vonatkozó állításait egyetlen szóval sem cáfolták meg. A református igazgató tanács pedig ahelyett, hogy a végrendelet végrehajtására szorítaná a grófot, az egész ügyet egy évtizedekre elhúzódható per bonyodalmaiba meríti. (Ebben ORBÁN Baláznak igaza lett.) Ha fegyverül használnák a végrendeletnek azt a pontját, mely az örökségből való kitagadásról szól, könnyen célt érnének „mert ott, hol százezrek megfizetésével, egy milliónak elvesztését lehet megakadályozni, nem igen szoktak, még az oly haragos nagyurak sem tétovázni”. Ő nemcsak harangozni hallott valamit, hanem igenis behatóan tanulmányozta az ügyet és a nemzet érdekeinek védelmére hivatottak vétkes hallgatása, részrehajlása készítette szólásra, „mert ott, hol a nemzet érdekei vannak fenyegetve, ott hol közművelődésünk gyér oltárain oltják el az áldozati szent lángokat: ott egy népképviselőnek hallgatása hazaárulás lenne”. Véleményével nem áll egyedül: felsorolja mindazokat az egyéni és testületi állásfoglalásokat — az orvosok és természetvizsgálók marosvásárhelyi közgyűlését, a közgyűjtemények megvizsgálására kiküldött országgyűlési bizottság jelentését — melyek mind az ő interpellációjában elmondottakat erősítik meg. Hasonló-

145. *Erdély*, 1874. ápr. 2. 14. sz. 112. l. — A TOLNAI Lajos alapította lapról van szó, amelynek TOLNAI csak másfél évig volt szerkesztője. Ezután a lap az uralkodó osztályok kiszolgálója lett s TOLNAI Lajost is támadta.

146. ORBÁN Balázs: *Felelet egy rút támadásra.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 9. 79. sz.

képpen pontosan tájékozódott a köznevelési alapok kezelésének kérdésében is, s erről bárki meggyőződhet, ha betekint az enyedi kollégium számadásai-ba.¹⁴⁷ „Tudtam jól — fejezi be válaszáat — hogy a hét évi közös ügyes kormányzat a corruptionnak mérgét a nemzet igen sok fiaiba oltotta be,” de azt mégsem tételezte volna fel, hogy akadjon valaki, „ki ezen kérdésben a nemzet igazával szemben állást merjen foglalni”.

A *Kelet*-ben már másnap megjelent a viszontválasz.¹⁴⁸ Az ügy ezzel természetesen egy lépést sem haladt előre, legfeljebb tovább szaporodtak a becsületsértő kifejezések, ami hozzátartozott a kor megszokott újságírói stílusához s csak a mai olvasó szemében tűnik elképesztőnek. A cikkíró ORBÁN Balázs modoráról és eszjárásáról ítélve a trágyát emlegeti, de hát „a természet nagy háztartásában — trágyára is szükség van. Bele nem lépünk, de azért jó hasznát vesszük.” ORBÁN figyelmét elkerülte az, hogy ő a TELEKI-család eljárását nem érintette, cikke elsősorban a református egyház főhatósága ellen felhozott vádakát minősítette rágalmagnak s emellett most is kitarat. „Az igazságot nem az ököl, hanem a bíró szolgáltatja ki” — s így az igazgató tanács helyesen cselekedett, hogy az ügyet a bíróságra bízta.

A *Székelly Hírlappal* szemben, mely „elkopott Dürückölőjébe veszi Orbán Balázst”, a 48-as függetlenségi párti *Egyetértés*, a *Baloldal* c. újság utóda vette védelmébe ORBÁNT.¹⁴⁹ „Biztosítunk mindenkit — írja a lap — hogy Orbán felszólalása a legtisztább és a legigazabb ügyben történvén, sem a grófi agyarkodásoktól, sem az uszályhordozók károkozásaitól vissza nem retten. Csak tessék a közoktatásügyérnek ezen elhanyagolt nemzeti kincs állapotát szigorúan megvizsgáltatni, és az alapító végrendelete magatartását erélyesen foganatosíttatni.”¹⁵⁰ A *Székelly Hírlap* azonban nem zavartatta magát: miután érvei nem voltak, *Dürückölője* a következő napokban gúnyos élceket, ún. „Orbán Balázsiádákat” közölt.¹⁵¹

Az elmérgesedett vitában megszólalt végre maga az érdekelt gróf TELEKI Sámuel is, aki személyében és becsületében érezte magát megtámadva. Válaszát röpirat formájában adta ki, de leközölte a *Magyar Polgár* is: talán hogy szabadelvűségét ezzel is bizonyítsa, vagy egyszerűen csak a szenzáció kedvéért.¹⁵²

147. ORBÁNNak ebben is igaza volt, vö. DEMETER Sámuel: *Az igazság érdekében.* = *Erdeélyi Protestáns Közlöny*, 1874. máj. 7. 175–19. sz. 148–149. l. — Az enyedi kollégium ügyeit éveken keresztül tárgyalta az egyházkerületi közgyűlés is.

148. *Kelet*, 1874. ápr. 10. 80. sz.

149. *Egyetértés*, 1874. ápr. 4. 4. sz. — A már említett *Baloldal* c. lap 1874. márc. 31-én szűnt meg s ápr. 1-től jelent meg *Egyetértés* címen.

150. A lap a *Székelly Hírlapot* „Apor Károly Leibjournaljára”-nak nevezi s azt írja APOR báróról (vö. 52. sz. jegyzet), hogy „a Teleki-könyvtárépületi helyiségekért éppen ő eszközölt a nemes grófnak oly bérösszeget, melynek szintén a nagy alapító céljára kellene fordíttatni”.

151. Idézte pl. egy képviselő mondását, aki ORBÁN interpellációja után állítólag ezt mondta volna: „Eddig nem sokat adtam eszedre és belátásodra: ezen beszéded után már bőrodra sem adok sokat.” = *Székelly Hírlap*, 1874. ápr. 11. 29. sz.

152. A röpirat kelte: 1874. márc. 31. Impresszuma: Ny. Imreh S. a ref. főtanoda bet. Marosvásárhely, 1874. — *Gr. Teleki Sámuel válasza Orbán Balázsnak.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 14. 83. sz. ápr. 15. 84. sz.

A hang, amit TELEKI Sámuel ORBÁN Balázs ellen használ, nem sokban különbözik a korabeli hírlapok alpári stílusától, amelyből az előbbieken adtunk némi ízelítőt. Talán csak az arisztokrata góg az, ami ezt a hangvételt még visszataszítóbbá teszi. „Azon undorító cynismus — kezdi röpiratát — mellyel Orbán Balázs . . . a közügy iránti érdeklődés hamis ürügye alatt a gróf Teleki-könyvtár ügyét . . . a képviselőház elébe hurcolta, engemet és illetőleg családomat illem- és jellemserető aljas rágalmaival az ország színe előtt elárasztani nem átalotta . . .” mentesítene őt a helyreigazítás kötelességétől, hiszen „interpelláló minden bírálaton alóli egyénisége a tisztességes elbánásra nem minősült, s bárgyú ferdítése miatt, nemtelen insinuatívájáért és százalmas őrzöngése miatt illetékes fórumánál — a fenyítő-rendőrségnél — eszközölném megbüntetését. Azonban az országos törvényhozó testület irányábani tisztelet” arra kötelezi, hogy az alaptalan ferdítéseket helyreigazítsa s a valódi tényállást feltárja.

TELEKI gróf tehát, ha saját indulatára hallgat, nem talált volna más eljárást ORBÁN Balázzsal szemben, mint a fenyítő-rendőrséget. Az úr és jobbágy feudális kategóriájában gondolkodó s éppen ezért a bíráló szót el nem tűró TELEKI legszívesebben a fizikai megtorláshoz folyamodott volna.

TELEKI Sámuel mindenekelőtt a tulajdonjog kérdésében foglal állást s ugyanazt a könyvtári szabályzatból vett mondatot idézi, amit már VESZÉLY Károly is idézett 1860-ban.¹⁵³ Szerinte tehát a hitbizomány tulajdonjoga iránt kétség nem merülhet fel, „az sem a nemzeté, sem a hazáé, sem az erdélyi ev. ref. főconsistoriumé; hanem kizárólag a . . . gróf Teleki utódoké”.

„Ezen hitbizomány használata azonban meg lett azon szolgálommal terhelve”, hogy a könyvtárat fenntartsák, gyarapítsák, könyvtárost tartssanak s a könyvtár az olvasóknak hetenként háromszor nyitva álljon. A végrendeletre hivatkozva azt állítja, hogy az alapító egyenes fiú-ágon származó utódei számadással nem tartoznak, — számadással és jóállással csak a leányágból, ill. a nem-egyesen fiúágból származó curatorok kötelesek.¹⁵⁴ „Teljes jogi megtévelyedés” tehát ennek az ellenkezőjét állítani: a „felügyelet” pusztán annak „megfigyelését” jelentheti, hogy az említett „szolgalmak” (megkötöttségek) betartatnak-e. Az egyházkerületi szakbizottság véleményét a „jogi személy” alkotásáról nem osztja, mert „így összdologból (universitas rerum,) milyen egy könyvtár, árutelep vagy marhanyáj — jogi személyt teremteni, s ezen átváltoztatás nyomán fingált jogalanyt alapítani nem lehet, mert ezen érvelődés folyamányaként egy árutelep csomagjai és

153. Vö. 100—101. sz. jegyzettel.

154. A végrendelet ide vonatkozó részét valóban lehet így is értelmezni. „Maradékaim közül mindenkor praeferenter az öregebbik fiú”, aki „légyen ezen Fidei Commissumnak Conservatora és gondviselője; a fiúágnak defectussával pedig . . .” a ref. főconsistorium rendeljen, a családdal egyetértésben „ezen Fidei Commissumnak Administratort és Curatort, számadásnak és jóállásnak terhe és a maga Superinspectiója alatt.” Miután a hosszú mondat végén csak egyszer szerepel a „számadásnak és jóállásnak terhe” kifejezés, magyarázható úgy is, hogy ez a nem egyenes fiúágból származókra vonatkozik. Viszont a végrendelet számtalan más helyén oly nyomatékosan van felkérve és megbízva a főconsistorium a „superattentiora”, hogy az alapító szándéka iránt kétség nem merülhet fel.

egy marhanyáj darabjai jogi személyekké változnának át, holott a dolog soha személyé át nem változhatik ...” Képtelenségnek tartja, hogy „... ezen per fictionen könyvekből, ásványokból stb. teremtett jogi személynek tehetetlen és gyámoltalan állapotában az erdélyi ev. ref. egyházkerület igazgató tanácsa lett gyámja és gondnoka, s mostan én a felügyeletem alatti könyvekkel és ásványokkal a m.-vásárhelyi kir. telekkönyvi hivatal előtt perben állok”.

Ami a könyvtár javainak jövedelmét illeti, ezek szerinte 1848 előtt alig jövedelmeztek annyit, hogy abból a könyvtári személyzetet fizessék s az épületeket fenntartsák. „A forradalom alatt a könyvtár és épületek földülva és összerombolva lettek” — írja, ami a valóság nyilvánvaló elferdítése, hiszen tudjuk, hogy a könyvtárnak csak fegyvertárát üritették ki. Az épületeket hosszú időn át a katonaság használta ingyen (az Apollóházban két évig valóban katonaság lakott), majd a hitbizományi javakra kirótt hadisarcot kellett törleszteni és az épületeket helyreállítani. Mindez felemésztette „számos évek utólagosan befolyt jövedelmeit”. A 173 600 forintos összeg tehát „nevetséges koholmány”, Mind apja, mind ő „a befolyt és rendelkezhető jövedelmekhez mérten a könyvtárt gyarapítottuk” állítja.

Ezután TELEKI gróf minden indulatával ORBÁN Balázs ellen fordul, aki „rosszakaratú informatiok alapján egy petroleur¹⁵⁵ megátalkodottságával, mint a párizsi commune undorító harcaiban justificált gaminok magyar kiadású példánya, sietett felhasználni az alkalmat, hogy — a képviselői immunitás mentelme alatt bennem a magyar birtokost és egy főrangú család tagját az ország proletár közönsége előtt szennyos rágalmaival gyűlöltté tegye. A társadalmi morál sülyedésének Orbán Balázs hangosan beszélő bizonyítéka, utcai hóbortos izgatásai, irodalmi munkássága s hírlapi tevékenysége a társadalmi rend és közerkölcsiség elleni bős izgatásban összpontosultak; azonban igénytelen személyem s közbecsülésben álló családom elvetemült megtámadása az ország törvényhozó testületében — hol részemről az önvédelem és helyreigazítás lehetetlen — mint példa nélküli merénylet áll egymagában, s a törvényhozás szentélyét bűnösen fertőztette meg az ország ezen érdemtelen képviselője, midőn aljas magán-bosszújának kiöntésére a törvényhozás termében a parlamentáris szabadsággal visszaélt.”

E szóáradatban több momentum is figyelmet érdemel. Csak néhány évvel vagyunk a Párizsi Kommün után, amelynek hazai következménye a munkásmozgalom elleni kíméletlen elnyomás volt. Az 1872-es hűtlenségi per hazaárulásnak minősítette az osztályharcot s a párizsi communardokhoz való hasonlítás ezekben az években a legsúlyosabb politikai vádnak számított. A parlamenti szónokok és a hírlapok éltek is vele: éppen azokban a hetekben hangozott el, hogy az általános választójog bevezetése olyan helyzetet teremthet, amikor „communardok vezetik a tömegeket”.¹⁵⁶ A „társadalmi rend és közerkölcsiség elleni bős izgatással” vádolt ORBÁN Balázs tehát velük került egy nevezőre. TELEKINEK a parlamenti szólás-

155. Pétróleu: gyűjtogató. Az 1871-es párizsi Kommün alatt nevezték így azokat, akik petróleum segítségével kiterjedt tüzeket okoztak.

156. Vö. *Pesti Napló*, 1874. márc. 14. és *A Hon*, 1874. márc. 16. — Idézi PACH Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének megszüárdulása az 1870-es években*. Bp. 1958. 20. l.

szabadságról való véleménye is a legmerevebb feudális szemléletet tükrözi, mikor a törvényhozás szentélyének bűnös megfertőzéséről beszél s azzal vádolja ORBÁNT, hogy „aljas magán bosszúját” öntötte ki a parlamentáris szabadsággal visszaélve.

Végezetül TELEKI az ország nyilvánossága előtt kijelenti, hogy „csak jogaimat érvényesítettem, midőn a gr. Teleki-könyvtár féle hitbizományi javakat nevemre telekkönyveztettem”.

A hírlapok természetesen TELEKI válaszával is foglalkoztak. A *Reform* és a *Pesti Napló* kommentár nélkül, de elég részletesen, csaknem szó szerint közölte TELEKI állásfoglalásának lényegi pontjait, elhagyva az ORBÁN személye elleni kifakadásokat.¹⁵⁷ Az *Ellenőr* valamivel rövidebben foglalta össze a lényegét, de kommentárjában hozzátette: „Hogy nincs rendben a dolog, eléggé mutatja, [t.i. Teleki nyilatkozata] mert ebben a dologban maga gr. Teleky Sámuel is pört folytat. Szerintünk azonban sokkal meggyőzőbb érvekkel is megjelenhetett volna a nyilvánosság előtt . . . a boldogult gr. Teleky Sámuel eredeti végrendeletét kellett volna közölni, [kiemelés eredetiben] s abból kiki meggyőződhetett volna, mennyiben volt igazza Orbán Balázsnak és mennyiben nem, mikor a végrendelet intézkedéseinek meg nem tartásáról szólt.”¹⁵⁸

Ezúttal is az *Egyetértés* állt ki következetesen a könyvtár ügye és ORBÁN személye mellett. A lap első oldalának felét foglalja el a cikk, mely így kezdődik: „A nagy gróf Teleki Sámuelnek egy kis unokája egy lovagiatlan és mosdatlan röpívet bocsátván ki Orbán Balázs ellen, melyben minden áron azon könyvtár tulajdonjogát magának követeli, a nagy közönség tájékoztatása végett szükségesnek látom az idevonatkozó végintézkedéseket . . . kivonatilag közölni, magára a röpívre Orbán nem fog a felelettel adós maradni.” A végrendeletnek a könyvtárra vonatkozó részeinek közlése után így zárul a cikk: „A közölt kivonatokból az elfogulatlan bíráló átláthatja, hogy a gr. Teleki Sámuel-féle könyvtár nem magán- vagy családi tulajdon, hanem egy a család gondviselése és jóállása alatt a tudományoknak a nemzetben és hazában előmozdítására alapított hitbizomány. Ily világos és határozott intézkedések ellenére hiában hivatkozik . . . gr. Teleki Sámuel bizonyos könyvtári kimutatásnak a képzelt tulajdont bizonyító szavaira, melyek bizony a testamentumot és codicillust meg nem ronthatják és reméljük is, hogy a főconsistorium jogos föllépésére a bíróságok is ezen kérdést eként döntenek el, mellyel együtt az is kitűnend, vajon ily férfiú alkalmas-e továbbra is ezen hitbizomány gondviselésére, ki azt erőszakkal tulajdonának követeli. Ajánljuk ezeket Trefort figyelmebe az ily alapítványellenes sáfárkodás fékezése végett.”¹⁵⁹ A *Magyar Újság* az *Egyetértés*re hivatkozva ad hírt a végrendelet szövegének közzétételéről, melyet terjedelme miatt nem idézhet.¹⁶⁰

157. *G. Teleki Sámuel válasza Orbán Balázsnak.* = *Reform*, 1874. ápr. 16. 104. sz. — *A gr. Teleky-könyvtár.* = *Pesti Napló*, 1874. ápr. 14. 85. sz. (Reggeli kiadás.)

158. *Hírek* c. rovatban. = *Ellenőr*, 1874. ápr. 13. 101. sz. — Az *Ellenőr* ápr. 16-i számában arról adott hírt, hogy a közeljövőben „nyilvánosságra hozzák néhai gr. Teleky Sámuel végrendeletét is, mely hogy ifj. Teleky Sámuel válaszában nincs közölve, mint döntő argumentum, többeknek feltűnt”.

159. L.: *Gróf Teleki könyvtár.* = *Egyetértés*, 1874. ápr. 16. 13. sz.

160. *Magyar Újság*, 1874. ápr. 17. 87. sz.

ORBÁN Balázs válasza az *Egyetértés*ben és a *Magyar Polgár*ban jelent meg.¹⁶¹ A képviselő hangja ezúttal kevésbé szenvedélyes, magatartását bizonyos ünnepélyes méltóság jellemzi. Elsősorban TELEKINEK azzal az állítással foglalkozik, miszerint a könyvtár az ő magántulajdonát képezi. Emlékeztet arra, hogy 20 év óta számtalan cikk foglalkozott a TELEKITEKÁVAL (SZÁVA Farkas és JAKAB Elek cikkeiből idéz is) s ezek valamennyien határozottan nemzeti vagyonnak ítélték a könyvtárat. „Ma önnel szemben nem én, hanem az egész nemzet áll, melynek jogát ama közkönyvtárhoz megtagadta” — írja. TELEKI egy kiragadott mondatra alapozza jogait és utasítja vissza számadási kötelezettségét, ezzel szemben komoly testületek, szakbizottságok s a sajtó képviselői — az ellenkezőjét olvassák ki a végrendeletből. TELEKI egyetlen érve, hogy „könyvek, ásványok jogi személyt nem képezhetnek, csak akkor állhatna, ha a könyvtár mellett nem állana ott a nemzet, mint törvényes tulajdonos, mely a közkönyvtáraktól elválaszthatatlan jogi testületet képez”. Példaként hivatkozik a londoni South Kensington múzeum Vernon gallery nevű osztályára, melyet Sir Robert VERNON épp úgy alapított, mint TELEKI Sámuel a marosvásárhelyi könyvtárat. Az ő végrendeletét viszont teljesítették utódai, mert „ha Angolhonban valaki elő merni állani, s azt követelné, hogy a Vernon gallery nem nemzeti, hanem magán tulajdon, egész Anglia közvéleménye ellene lázadna . . .” Azt is hiába állítja TELEKI, hogy a könyvtár ingatlanjai keveset jövedelmeznek, „hisz Maros-Vásárhelyt mindenki tudja, hogy most évenként 7000 ftot hoznak be, mi — ha annyi ingyen lakás nem lenne — könnyen 10—12 000 forintra fokozhatathatnék.” Ahelyett, hogy egy hosszan húzódo magánjogi perbe vinné a könyvtár ügyét, hívjon össze a gróf „egy független és érdektelen szakértőkből álló” fórumot s ha ez úgy ítélné meg, hogy a könyvtár valóban magánvagyon „akkor én gróf úr vádamat, ott hol emeltem: az országgyűlésen és a sajtó terén vissza fogom vonni . . . mert engem meggyőzni igen, de terrorizálni nem lehet, mert ma nem élünk a feudális korban, midőn törvényt, jogot és érveket az erősebb ökoljoggal lehetne elnémitani”. Végül kitér a személyére vonatkozó vádakra. „Önök ott a kiváltságok szédelgős polcán őrzöngő communardnak nézik a nép és a szabadság őszinte barátjait. Gróf úr, én büszkén vallom magamat demokratának . . .”, de azért őbenne is megvan a magántulajdon tisztelete s ragaszkodik székely örökségéhez, mert az ősei 500 éve mint székely primorok bírják s „nem Bécsből osztogatták hazaellenes bűnökért”. Ha a „petroleur” elnevezés azt jelenti, hogy az „igazság bajnoka, vagy a nemzet vagyonának védője a Teleki könyvtár ügyében: akkor e cím megtisztelő s nagyon sokunkat illet”. Ha viszont azt jelenti, hogy mások jogos birtokának vagy a nemzet vagyonának eltulajdonítója: akkor ítélje meg a gróf, kit illet e cím. „Méltóságod túlmerésznek nevez, mert önt, Erdély egyik legnagyobb birtokosát bírálni mertem. Gróf úr, én a nagybirtok iránt csak azon esetben érzek mély tiszteletet, ha azzal a haza iránti nagy kötelemek teljesítését pártva látom” — írja. Korunkban, amikor a hadi kötelezettségek elmúltak, „a nemzeti művelődés terén” kell e kötelezettséget

161. ORBÁN Balázs: *Felvetel gr. Teleky Sámuelnek.* = *Egyetértés*, 1874. ápr. 22—23. 18—19. sz. = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 22—23. 90—91. sz.

teljesíteni, ahogy arra a könyvtáralapító TELEKI Sámuel is példát adott. „De mindaddig, míg a nemzettől megtagadja még azt is, mit mások hagyományoztak, kénytelen vagyok azt mondani, hogy ön igazságtalan a haza iránt, mely önt nagy gazdagságához juttatta” — fejezi be válaszát ORBÁN Balázs.

A hírlapi támadások sorozatával még nem merült ki az ORBÁN Balázs ellen felvonultak fegyvertára. Az akkor 55 éves TELEKI Sámuel fia, a 29 éves ifjabb TELEKI Sámuel a parlamenti interpelláció miatt párbajra hívta ki ORBÁN Balázst, aki ki is állt volna, párbajsegédei azonban más véleményen voltak. BARTHA Miklós¹⁶² és SIMONYI Ernő¹⁶³ országgyűlési képviselők, ORBÁN segédei arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „a képviselőház ellenőrzési jogának szigorú fenntartása tekintetéből” nem érezhetik magukat feljogosítva, hogy megbízójuk részére ilyen esetben a kihívást elfogadják.¹⁶⁴ A lovagias ügyből újabb támadó cikk született: HORVÁTH Gyula országgyűlési képviselő cikkét a *Reform* és a *Középpárt* közölte.¹⁶⁵ A cikkíró szerint ORBÁN Balázs úgy állította a TELEKI-könyvtár tulajdonosait az országgyűlés elé, „mint a közvádoló szokta a szegedi börtönök lakóit a törvénszékek bemutatni”. „Consortiumról” beszél, „mely botrányhajhászából becsületes emberek nevének meggyalázását tűzte ki célul”. „Hol kereshet a vértis sértett egyén elégtételt?” — teszi fel a szónoki kérdést, hiszen „a képviselőt védi az immunitás”. „És hol van azon parlamentnek tekintélye, amelyben becsület- és köztiszteletben megőszült embert meg lehet büntetlenül gyalázni . . .” stb. A válaszadó BARTHA Miklós képviselő *Nyilatkozatát az Egyetértés és a Magyar Polgár* közölte. Ebben mind a maga, mind SIMONYI Ernő nevében magyarázatot adott, miért tagadták meg az elégtétel adást nem ORBÁN, hanem a saját nevükben. „Értésükre adtuk a Teleky gróf megbízottjának,¹⁶⁶ hogy mi a parlamenti szólásszabadság és ellenőrzési jog nagyfontosságú principiumát semmiféle tekinteteknek föl nem áldozhatjuk . . . abban az esetben, ha az interpellatióban foglalt vádak igaztalanoknak bizonyulnának be, kötelességünknek ismernők Orbán Balázs barátunkkal ott vonatni vissza a vádakot, hol azokat emelte. . . . Meg vagyok győződve, hogy a közvélemény gondolkozni szerető része nem fogja a parlament nagy fontosságú jogait a lovagiassági szabályok félszeg felfogásának alárendelni” — fejezi be nyilatkozatát BARTHA Miklós.¹⁶⁷ Az ügyről röviden beszámolt a *Pesti Napló*, a *Reform* és a kolozsvári *Kelet*.¹⁶⁸

A „lovagias ügyben” kevés szó esik már a könyvtárról, annál több a megbántott arisztokrata családról. Szomorú, de korántsem egyedülálló

162. BARTHA Miklós (1847–1905), erdélyi származású függetlenségi párti politikus, publicista. 1873-tól haláláig — megszakításokkal — országgyűlési képviselő.

163. SIMONYI Ernő (1821–1882), függetlenségi párti politikus, lapszerkesztő, országgyűlési képviselő, a szélsőbalhoz tartozott. A szabadságharcban részt vett, majd emigrált. Angliában Marx hatása alatt álló szocialista csoporthoz tartozott.

164. BARTHA Miklós: *Nyilatkozat. = Egyetértés*, 1874. ápr. 21. 17. sz. uaz. *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 24. 92. sz.

165. *Középpárt*, 1874. ápr. 9. 80. sz. — HORVÁTH Gyula: *A Teleky-könyvtár. = Reform*, 1874. ápr. 10. 98. sz.

166. br. KEMÉNY Kálmán és KENDEFFY Árpád.

167. Ld. 164. sz. jegyzetet.

168. *Pesti Napló*, 1874. ápr. 22. 92. sz. (Esti kiadás.) — *Reform*, 1874. ápr. 22. 110. sz. — *Kelet*, 1874. ápr. 25. 93. sz.

karikatúrájú ez a korszak parlamentáris életének, ahol egy interpelláció miatt még a párbaj lehetőségével is számolnia kellett a képviselőnek. Szerencsére ezúttal BARTHA és SIMONYI nem voltak hajlandók a parlamenti szólásszabadságot az úri kaszinók párbaj-erkölcsének alávetni.

ORBÁN Balázs parlamenti felszólalásának mindenestre megvolt az az eredménye, hogy a TELEKI-téka ügye országos közfigyelem tárgya lett. Nem állíthatjuk azt, hogy ORBÁN adatai — pl. az ingatlanok jövedelmére, vagy azok elérhető jövedelmére vonatkozók — mindig pontosak lettek volna, s mondott és leírt ő olyan dolgokat is, melyek nem okadatolt tényeken, hanem „mondják”, „mindenki tudja”-féle értesüléseken alapultak. Természetesen nem is lehetett módja akár a TELEKIEK, akár a református egyház legbensőbb ügyeibe való betekintésre. Ezt a gyengeséget viszont ellenfelei alaposan ki is használták — a *Székely Hírlap Dürückölője* még tudományos művei hitelét is megkérdőjelezte, így akarva bizonyítani, hogy ORBÁN Balázs nem szavahihető egyén.¹⁶⁹ Az ügy egészét illetően azonban mélységesen igaza volt ORBÁNNAK, s kiállása mindenképpen erkölcsi bátorságra vall. Nem a TELEKI-könyvtár volt az egyetlen ilyen ügye, hiszen több mint másfél évtizeden át tartotta szenvedélyes hangú felszólalásait az országgyűléseken, mindig igaz ügy érdekében, s indulatai is mindig tiszta szándékból fakadtak. Életrajzírói s későbbi méltatói valamennyien kiemelik megvesztegethetetlen becsületességét, egyenes, tiszta jellemét, elhivatottság tudatát a nép önzetlen szolgálatában. Hangsúlyozzák ugyanakkor rajongó, idealista természetét, túlzásoktól sem mentes, romantikus történelem-látását. ORBÁN Balázs élete jelmondatául választotta: „A néppel a népért” s ehhez haláláig hí maradt. Találónan írták róla, hogy romantikus hős volt egy hősök nélküli korban.¹⁷⁰

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS A KORMÁNY LÉPÉSEI. A HÍRLAPI VITA VÉGE

Javában zajlottak a hírlapi viták, amikor április 12-én Kolozsvárt megnyílt az erdélyi református egyházkerület évi közgyűlése. Napirendjén szerepelt — többek között — a TELEKI-könyvtár ügye is. Az egyház időközben

169. *Székely Hírlap*, 1874. ápr. 25. 33. sz. — Felidéz egy esetet, amikor ORBÁN Balázs helytelenül értelmezett valamit egy régi okmányból. „Mint historicusnak, egy fejjel legalább nagyobbra kellene nőnie, hogy ítélete beszámítható lehessen. Nem elég erre egy-két mende-mondának az összegyűjtése: de a körülményeket meglátolni tudó pragmaticus ész kívántatik.” Célzás ez a *Székelyföld leírása* c. műre, mely valóban nem egzakt szaktudományi munka s így a kritika jogos; ma viszont joggal értékeljük benne a néprajzi, hely- és művelődéstörténeti adatok gazdagságát. Vö. KÓSA László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára.* = *Valóság*, 1968. 10. sz.

170. KÓSA László említett cikkében. Ugyanott írja ORBÁNról: „A romanticizmus átjárta érzés- és eszmevilágát, egységes világnézeti alapot teremtett benne, s élete végéig fogva tartotta. . . . Lelke telítve volt a szabadság, egyenlőség, testvériség gondolatával . . . Határtalannak tartotta a polgári szabadságeszme erejét, szinte eleve elrendelésnek tetszett előtte annak beteljesedése. . . . A népet, mely nála nem a nemesi, hanem a polgári nemzetet, elsősorban a feudális kötöttségektől szabadult parasztságot jelentette, demokrataként becsülte és a nemzeti kultúra hív őrzőjének tartotta.”

megkapta TREFORT miniszter leiratát, amelyben április 20-ig jelentést kért, hogy végrehajtották-e a végrendelet valamennyi intézkedését s ha nem, mi ennek az oka. Bekérte a végrendelet hiteles másolatát is. A közgyűlés kiküldött egy bizottságot, hogy az egyházkerületi levéltárban található adatok alapján tegyen részletes jelentést a könyvtár ügyeiről a kezdetektől, vagyis a könyvtáralapító TELEKI Sámuel halála óta.¹⁷¹

A bizottság alapos munkát végezett, a közgyűlés elé terjesztett összefoglalás ma is forrásértékű.¹⁷² Következtetések azonban több lényeges pontban eltérnek az 1873-as jogi szakbizottság véleményétől, holott a három bizottsági tag közül csak egy változott, személye viszont úgy látszik az ellenkező oldalra billentette a mérleget.¹⁷³ A bizottság véleménye szerint az egykori főconsistoriumnak a „superattentio” kérdésében elfoglalt álláspontja lett alapja az „azóta szakadatlanul folyó vitának s ehhez képest a kérdés összebonyolításának”. Holott a főconsistorium már annak idején sem olyan számadást követelt, amelynek felülvizsgálására és esetleges kifogásolására joga lett volna; ezt nem is tehette, állapítja meg a bizottság, hiszen a végrendeletnek az a kijelentése, hogy „az egyenes fiúág kihaltával a főconsistorium által, a fiúági famíliának megegyezésével, választandó leányági curator majdan számadással tartozik, indirecte azt is involválja, hogy az egyenes fiúágból működő curatorok számadással nem tartoznak”. Az „indirecte azt is involválja”-féle magyarázat az akkori curator TELEKI Sámuelről származik — az egyház tehát gyakorlatilag a gróf álláspontjára helyezkedett s nem találta őt számadásra kötelezhetőnek. Viszont hogy a könyvtáralapító szándéka is érvényesüljön, leszögezték, hogy az egyenes fiúágból származó curatoroktól is követelheti az egyház a bevételek és azok felhasználásának „kimutatását”, mert csak így szerezhetnek biztos tudomást a könyvtár ügyeiről. Az ellenőrzésnek ezt a formáját az egyház kezdetől fogva igyekezett is érvényesíteni, állapítják meg, nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült. Az egyházi főhatóságnak tehát ma is „joga és kötelessége”, hogy a curatortól „nem számadást, de évenként kimutatást kérjen afelől, hogy mik voltak az 1834-ik évtől fogva a könyvtár bevételei s azok miként és mire fordítottak”. Az 1873-as szakvéleményhez képest döntő különbség, hogy a könyvtárral kapcsolatban elejtik a „jogi személy” fogalmát, elismerik, hogy a TELEKI-könyvtár a hozzátartozó javakkal együtt „a végrendeletben kijelölt Teleki-ág, ill. ágak nevére telkekönveztessék” s csak annyit kötnek ki, hogy „a teherlapra mindazon kötelezettségek betábláztassanak, melyeket a végrendelet az időszerinti könyvtári gondnokra rón”. A hármas

171. Az egyházkerületi közgyűléssel részletesen foglalkozott a sajtó: *Kelet*, 1874. ápr. 15. 84. sz. — *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 15. 84. sz. — *Pesti Napló*, 1874. ápr. 16. 87. sz. (Esti kiadás.) — *A Hon*, 1874. ápr. 16. 87. sz. (Esti kiadás.) — *Ellenőr*, 1874. ápr. 17. 105. sz. — *Reform*, 1874. ápr. 17. 105. sz. — *A Hon* a hírhez még hozzáfűzte: „Az egyháztanács mint a 'Magyar Polgár' tudja, erélyesen fog eljárni a fontos ügyben, melyet közel húsz éve szellőztet a magyar sajtó. ... Ideje volna, hogy ez ügy végre dülőre vitessék.” (Néhány nap múlva ugyan ezt szó szerint leközölte a *Magyar Polgár*, ápr. 19. 88-ik számában.)

172. Megjelent az Igazg. jel.-ben, 13—24. l. Idézeteink is innen valók.

173. A bizottság elnöke most is GYARMATHI Sámuel főügyész volt, tagja maradt KOLOSVÁRY Sándor jogtanár, a harmadik viszont SZÁSZ Béla (1840—1894), a *Kelet* szerkesztője lett, aki mind politikai, mind irodalmi téren a konzervatív erőket támogatta. Ő írta a jelentést s ő volt az ügy előadója a közgyűlésen.

bizottság egy tagja — KOLOSVÁRY Sándor — nem is értett ezzel egyet s írásban fűzte hozzá a jelentéshez különvéleményét, mely szerint a telekkönyvezés kérdésében fenntartja a legutóbbi egyházkerületi közgyűlés által is jóváhagyott szakvéleményt.¹⁷⁴ A bizottság ezután javasolta, utasítsák vissza ORBÁN Balázs „lelkiismeretlen és alaptalan vádjait”, melyekkel az egyházi hatóságot éppoly igazságtalanul illette, mint amilyen „hamis számtételeket költött ... a gróf Teleki család által ..., eltulajdonított jövedelmekre nézve ... miután mostani egyházhatóságunk minden tőle telhetőt megtett az iránt, hogy a b. e. kancellár hagyománya a tudománynak a hazában és nemzetben előmozdítására' biztosítottassék.” ORBÁN vádjait annál is inkább vissza kell utasítani, mert a képviselő „nem átalotta ... testületünket az egyházi és iskolai pénzek kezelésére nézve is alaptalan rágal-makkal halmozni el”. A vádak visszautasításával kapcsolatban támadt némi vita, mert az egyik felszólaló (BERECKI S.) szerint „azt is el kell ismerni, hogy erre [t.i. ORBÁNinterpellációjára] mulasztásainkkal legalább részben mi adtunk okot. Ő nem menti ORBÁN Balázs képviselő eljárását, de nem kívánja, hogy az megtoroltassék”, ezért a miniszterhez intézendő válaszban megtorló, éles kifejezések ne szerepeljenek.¹⁷⁵ NAGY Péter püspök kijelentette, hogy megtorlást ő sem kíván, de a rágalmakat határozottan vissza kell utasítani. A bizottság még a továbbiakat javasolta: 1) az igazgatótanácsot utasítani kell a „superattentio” (főfelügyelet) gyakorlati alkalmazására; 2) el kell követni mindent a békés úton való kiegyezésre, ezért egy 3 tagú bizottság keresse fel személyesen TELEKI Sámuel-t s folytasson vele közvetlen tárgyalásokat; 3) a bizottság TELEKI Sámuellel egyetértésben állapodjék meg egy szabályzatban, amely határozottan tisztázza, hogy az egyház főfelügyeleti jogát a jövőben hogyan kell értelmezni és gyakorolni; 4) a közvélemény tájékoztatására, továbbá azért, hogy az egyház a rosszakaratú vádaktól tisztázza magát, nyomtatásban közzé kell tenni a végrendeletnek a könyvtárra vonatkozó részeit és a szakbizottság jelentését.

A közgyűlés mindezt jóváhagyta s megbízta a bizottságot a miniszterhez küldendő válasz megírásával. Egyszersmind utasították az ügyvédet a per szüneteltetésére s kijelölték a békéltető tárgyalásokat folytató bizottság tagjait.¹⁷⁶

174. KOLOSVÁRY Sándor ezek után *Egyházi javaink jogi természetete* címmel cikksorozatot közölt, amelyben a „jogi személy” fogalmára is részletesen kitért. „... országos törvényeink a pia fundacioknak is jogi személyiségét (persona ficta, moralis, seu judica) elismervén, a tulajdon-jog e jogi személyeket illeti. Ezen csak intellektuáliter létező jogi személyek azonban az őket megillető jogok gyakorlati érvényesítésére fizikai képviselőkre lévén szorulva, az alapító által kitűzött cél egyetemessége, vagy konkrét volta szerint, tényleg vagy az egész egyházkerületünket képviselő egyházi főtestületek, vagy ... kisebb egyházi korporációk ... testületei által gyakoroltatnak.” Hozzáteszi azonban, hogy „Azon nemzeteknél, hol a jog-élet fejlettebb, ... ott meglehetősen tisztázva vannak a fogalmak a jogi személyekről ... Nálunk más a helyzet. A mi törvényhozásunk a jogi személyről részletes, elvi intézkedéseket nem tartalmaz.” = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. máj. 21, 28. jún. 4, 11, 18, 25. — Ez a magyarázata annak az idegenkedésnek, amellyel a TELEKI-téka jogi személyének elméletét fogadták.

175. *Az erdélyi ev. ref. egyh.-kerület harmadik közgyűlése.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. ápr. 23. 173—17. sz. 130. l.

176. A bizottság tagjai: br. KEMÉNY Gábor, KABÓS László, valamint BIHARI Sándor marosvásárhelyi kollégiumi tanár.

A hírlapok beszámolóikban részletesen közölték a hozott határozatokat.¹⁷⁷ A kommentárt is közlő újságok pártállásuk szerint magyarázták a közgyűlés állásfoglalását. A marosvásárhelyi *Székely Hírlap* triumfált: szerinte a bizottság „egészen egyebet olvasott ki a nagyérdemű kancellár végrendeletéből . . . mint amiket a honhazafi báró teli torokkal a világnak kikiabált”. A bizottság „azon tényben: hogy a család fidei commissariusza magára telekkönyvezte a könyvtárt, nem lát rablási merényletet, csupán annyi mulasztás van e tényben, hogy a könyvtárnak a nemzet által való haszonélvezetét is, teher gyanánt melléje kell vala tábláztatnia ami azonban könnyen helyre pótolható. A végrendelet világos szavaira, és nem a rajongó képzelet fantasmagoriáira támaszkodva, úgy látja, hogy a fidei commissarius nem tartozik szoros számadással.”¹⁷⁸ A kolozsvári *Magyar Polgár*, mely a bizottsági jelentés nyomán az ügy történeti előzményeit is bőven ismertette, igyekezett ezúttal békésebb hangot megütni. Mentegette az egyházat, mert „ha történt is mulasztás, ennek oka nem egyedül az egyház kormányánál volt. Az elvi kérdés volt az ok, mely mellett a grófház makacson megmaradt. Lehetne megjegyzésünk az iránt, hogy egy gróf nem szégyelheti, ha néhai elődjének fenséges adományát kezeli és arról a nemzetet koronként értesíti. A felvilágosodás kincseinek kezelése nem vet szennyfoltot a grófi koronára sem. Az egyházi főtanács túlságosan is türelmes és kíméletes volt, de ez megbocsátható azon kegyelet meggondolása folytán, mellyel e család és főleg a hagyományozó iránt az egyház tartozott.”¹⁷⁹ A cikk ORBÁN Balázs eljárására is kitért: véleményével itt is a mérsékelt középutat próbálta megtalálni. „Tehetnénk megjegyzést azon kifakadásokra, melyekre néhány szónok san géne ragadtatott a távollevő Orbán Balázs ellen, ki mert — igaz, hogy illetlen hangon, de hazafiságtól elragadva — a nyilvánosság elé hurcolni egy nemzeti ügyet. Ha egyik részen a kegyelet hatalma 40 éves uralmat gyakorolt; a másik részen a kegyetlenség egy interpellatoria szorítkozik. Mindkettő hibás volt; de azon tanúságot tartalmazza, hogy nemzeti ügyben szorítsuk háttérbe a túlvitt gyöngédséget egy részről, de legyünk gyöngédek másrésztől. A nemzetet lehet védni az egyéni becsület tiszteletben tartása mellett is. Azon urak pedig, kik jobboldali hevőknek Orbán Balázs ellen szabad folyást engedtek, gratulálunk, hogy könnyebbültek. De ne feledjék, hogy a közvélemény hosszasan elfojtott bosszankodása, ha kitör, nem fejezi ki magát mindig az illem bizonyos szabályai szerint.”

Az *Egyetértés* — régebbi állásfoglalásaihoz híven — ezúttal is élesebb hangot használt.¹⁸⁰ Nyíltan rámutatott a közgyűlés határozataiban levő ellentmondásokra. „Ily állásban ezen ügynek bámulni lehet, miként a főtanács saját nem tagadható mulasztásait azzal akarja jóvátenni, hogy Orbán vádját visszautasítja, s a vád alaptalansága feletti megbotránkozását fejezi ki egyfelől, míg másfelől még is egy bizottságot küld ki, hogy az ügy Sámuel gróffal békés úton elintéztessék; de azon elv fenntartandó, hogy a könyvtár s fenntartására rendelt javak hitbizomány természete telekkönyvbe

177. *Kelet*, 1874. ápr. 17. 86. sz. — *Reform*, 1874. ápr. 19. 107. sz. *Magyar Újság*, 1874. ápr. 19. 89. sz. — Ezek a közlemények nem tartalmazzak kommentárt.

178. *Székely Hírlap*, 1874. ápr. 25. 33. sz.

179. *A ref. egyh. kerületi főgyűlése.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 17. 86. sz.

180. L.: *A Teleki könyvtár ügyéhez.* = *Egyetértés*, 1874. ápr. 21. 17. sz.

igtattassék, [kiemelés eredetiben] és hogy a felügyelet joga az igazgatótanácsot illeti meg. Szép következetesség annyi tudós férfiútól, kik úgy látszik Orbán igazmondását, csak ily úton bírták elnyögni, ha a nemes grófnak is hízelegnek, és ezen közintézményt is felkarolják.” Felteszi a kérdést TELEKI Sámuel grófnak, hogy a nyilatkozatában deklarált „kizárólagos tulajdonjoga” a könyvtárra ugyan min alapszik s vajon „a sajátjának hitt könyvtárból azt tanulta: hogy a közügyek érdekében felszólalás a társadalmi morál sülyedése lenne, — ha a nagy atyja ily szavakat hallana, bizony a könyvtár kezelésére alkalmasnak nem találná, sőt azt mondaná: bizony fiam ily eljárást még a petroleur communisták sem engedtek volna meg maguknak, hogy a legtisztább intézkedésemet félremagyarázva, a haza és nemzet oltárára tett áldozatomat oly rosszul kezeljék”. Csak számoljon el a gróf a befolyt jövedelmekről pontosan „mert tudunkra a Récsi Emil féle 1 500 frton megvett könyvtáron kívül nem sokat gyarapodott a könyvtár . . .” „Reméljük és elvárjuk — fejezi be cikkét a lap —, hogy a fölébredt egyházi főtanács elvállalt kötelességeit engedetlen pontossággal teljesítendi és e részben sem a nagy urak kegypillantásai sem az egyéni pártfűgáscsk drága morzsái nem fogják eltántorítani — valamint Trefort miniszter is megteendi a magáét.”

Mint az előző évi sajtóvisszhangnál, úgy most is JAKAB Elek fejtette ki *A Hon* hasábjain történelmi objektivitásáról tanúskodó véleményét.¹⁸¹ „A marosvásárhelyi Teleky-könyvtárügy nem egyesek ügye, nem családi, nem személyi, hanem országos és magyar közművelődési ügy” — szögezi le mindjárt bevezetőben. Családi ügy maradhatott volna, ha a könyvtár ügyeiről, annak gyarapodásáról, elvárható fejlődéséről, az időközi könyvtári ellenőrzésekről időről időre sajtóközlemények, híradások jelentek volna meg. Mivel ez soha nem történt meg, „az addig is csak feltételesen magán ügyből nyilvános közügynek kellett szükségképpen lenni” s akik ez ügyben felszóltak „nem mint hivatlan prókátorok, hanem mint jó hazafiak cselekedtek”. Sajnálatos, hogy a sajtó felszólalása nyomán a kormány eddig nem érezte kötelesnek magát, hogy hatalmánál fogva az ügybe beavatkozzék. Miután a dolog a parlament elé került, most már a kormánynak „így vagy úgy, de okvetlenül intézkednie kell”. A „kissé drasticus interpellatio” végre hetven év után nyilatkozatra bírta a fidei commissum mai kezelőjét is, állást foglalt a református egyház, sőt kilátásba helyezte az egész ügy anyagának nyomtatásban való közzétételét. „Most már nem gyanúsítások, vádak és rágalmak, hanem saját vallomások, erkölcsi testületek hivatalos elismerései, világos tények állnak szemünk előtt.” Ha majd az ígért nyomtatvány megjelenik, bizonyára fény derül arra is, mire alapozva állítja a most élő TELEKI Sámuel a könyvtárra vonatkozó tulajdonjogát, mert ha az nem „a végrendeletet kiegészítő okirat, mert ha egyszerű bibliographia, szabályozó jegyzés, akkor a végrendeletnek nem praejudicialhat”. Valamennyi tény birtokában kell majd a sajtónak ezek után újra véleményét nyilvánítania s célszerű lenne, ha az illetékes miniszter is ekkorra halasztaná döntését. E fontos ügyben „nemzeti kulturánk s hazánk jövőnd

181. AGRICOLA [JAKAB Elek]: *A Teleky-könyvtár ügyében.* = *A Hon*, 1874. május 20. (Reggeli kiadás.)

fennmaradásának barátai” latba kell vessék erkölcsi erejük súlyát, mert „az igazságnak, a nemzeti művelődés ez ügyének párbaj-fenyegetések miatt elnémulni nem szabad”.

Látványos döntés és újabb nagyszabású hírlapi vita azonban nem következett be. Az erdélyi református egyházkerület valóban kiadta a közgyűlési jegyzőkönyvet, benne a bizottsági jelentést s az könyvárusi forgalomban kapható volt. (A kolozsvári *Kelet* folytatásokban az egészet le is közölte.)¹⁸² Az egyháznak azonban sem békítési szándéka, sem az a kísérlete, hogy a felügyelet gyakorlását végre elkezdje, nem járt sikerrel. TELEKI gróf az igazgató tanácsnak írt válaszában tiltakozott az ellen, hogy a neki írt levélben a TELEKI-könyvtárat „közkönyvtárnak” nevezték s mivel „tulajdonom megvédése végett perre szorítván”, az ügy törvényszéki úton van, „... kötelességemből kifolyólag kénytelen vagyok ezennel mind az elnevezés, mind a szándékolt felügyelet és 4 tagú bizottság ellen tiltakozni, s így a hozzám is tett értesítésben foglalt minden intézkedését a legnagyobb tisztelettel visszautasítani”.¹⁸³ Az igazgató tanács újabb levelének sem lett semmi eredménye: TELEKI nem volt hajlandó a bizottsági tagokkal tárgyalni, sőt jogi képviselője a polgári per szüneteltetésének is ellene volt. A per tehát folytatódott, ill. — az egyház kérésére — húzták-halasztották, hogy időt adjanak a békéltető bizottság tárgyalásainak. Ez azonban még a következő évben is csak azt jelenthette, hogy a tárgyalásokat folytatni kell, mert azok némi reményt nyújtának a megegyezésre.¹⁸⁴

A sorban utoljára megjelenő SZÁVA Farkas cikke nemcsak címében, valóságosan is *Végszó a Teleki könyvtár ügyéhez* volt. A cikket először a kolozsvári *Magyar Polgár* közölte teljes terjedelmében, az *Ellenőr* kevés kihagyással, majd egy hónap múlva a marosvásárhelyi *Székelyföld* ugyancsak teljes egészében.¹⁸⁵ Új mozzanat SZÁVA cikkében, hogy a közhit szerint

182. *A Teleki-könyvtár = Kelet*, 1874. júl. 8–10, 12, 14. 152–154, 156–157. sz. — TELEKI Sámuel még májusban kérte „néhány adatoknak fölvételét” a kiadványba; kérését teljesítették. Ld. *Az igazgató-tanács gyűléséből. = Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. máj. 21. 177–21. sz. 164–165. l.

183. *Teleki Sámuel levele az igazgató-tanácsához*. 1874. jún. 20. — Igazg. jel. 25. l. Vö. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. júl. 9. 184–28. sz. 220. l. — Az említett 4 tagú bizottság a könyvtár megvizsgálása céljából kapta megbízását: BIHARI Sándor, KONCZ József, PÁLL Károly, URR György, valamennyien a marosvásárhelyi ref. kollégium tanárai.

184. Ezt br. KEMÉNY Gábor, a békéltető bizottság elnöke jelentette 1875 májusában az egyházkerület évi közgyűlésén. Ugyanakkor kérte tiszte alóli felmentését. A közgyűlés helyette br. KEMÉNY Györgyöt bízta meg az elnöki tiszttel. — A tárgyalások menetére vonatkozólag ld. az igazgató tanács üléseiről szóló tudósításokat (*Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. jún. 25. 182–26. sz. 204. l.; júl. 16. 185–29. sz. 228. l.; aug. 20. 190–34. sz. 269. l.; szept. 3. 192–36. sz. 282. l.; dec. 10. 206–50. sz. 396. l.) és az egyházkerületi közgyűlésről való beszámolót (uo. 1875. jún. 3. 231–22. sz. 171–175. l.)

185. SZÁVA Farkas: *Végszó a Teleki könyvtár ügyéhez. = Magyar Polgár*, 1874. máj. 21–22. 114–115. sz. — *Ellenőr*, 1874. máj. 23. 141. sz. — *Székelyföld*, 1874. június 14, 17, 21, 24. 33–36. sz. — A rövid életű *Székelyföld* (alcíme szerint „Ismeretterjesztő, szépirodalmi és népgazdasági lap”) hetenként kétszer jelent meg Marosvásárhelyen, 1873. nov. 1. — 1874. szept. 13. között; ekkor anyagi nehézségei miatt valószínűleg megszűnt. Bár SZÁVA Farkas a lap munkatársai közé tartozott, cikkét mégis *Közönség köréből* főcímmel és „Az e téren közlettekért semmi felelősséget nem vállal el a Szerk.” megjegyzéssel közölték. Idézeteink e lapból valók.

a miniszternek bemutatott egy másik végrendeletet, mely az eddig ismerttel szemben ellenkező értelmű lenne s amelyről „országszerte annyit beszélnek, suttognak az emberek! ...” SZÁVA egy ilyen végrendelet létét elképzelhetetlennek tartja, de ha mégis úgy lenne, követeli, hogy hozzák azt nyilvánosságra. A főkérdés most, hogy a TELEKI-könyvtár és annak javai a nemzet, vagy a család tulajdonát képezik-e? Bebizonyítja, hogy a TELEKI Sámuel nyilatkozatában hivatkozott idézet nem a végrendeletből, hanem a könyvtár katalógusában közzétett könyvtári szabályzatból való, korábbi a végrendeletnél s a kiragadott idézetnek egészen más az értelme, mintha az egész mondatot idézték volna. Az előző évben egy jogi szakbizottság már kimondta, hogy a TELEKI-könyvtár a nemzet vagyona s bár nem hiszi, hogy lenne bíróság, mely ennek ellenkezőjét állapítaná meg, mégis „az érdekek, a befolyások, a nepotismus s más tekintetek, összeköttetések” léte azt tanácsolja, hogy az ügyet egy pártatlan, nem erdélyi bíróság előtt kellene tárgyalni. Ő ugyan méltányolja az igazgató tanács erőfeszítéseit a békés kiegyezésre, de alkudozni, a nemzet kárára engedményeket tenni nekik sincs joguk. Mióta ez az ügy napvilágra került, egyéb sincs „mint alázatos instantiák, könyörgések, küldöttségek alázatos kiküldetése, szóval: a nagy igazsággal szemben kuncurálás, instálom, Erdély-féle megszokott hunyáskodások ...” A szervilizmusnak ilyen megnyilvánulása mellett csak azt lehet várni, „hogy fogják ennek az ügynek nyakát kitekerni s ad acta tenni...” Végezetül elmondja, hogy a TELEKI-könyvtár érdekében való kiállításáért több ízben személyes inzultus is érte: április 2-án a marosvásárhelyi vasútállomáson „gr. M. M. úr az egész utazó közönség előtt kitört ellenem a Teleki könyvtár védelméért s egy jó félóráig hangoztatta nevemet, hogy csak jöjjen el a S...y kormány korszaka: majd az ilyféle embereket, mint csekély magam, Orbán Balázs, Csernátony s társait így meg amúgy tanítják meg ...” Tíz nap múlva hasonló személyes megtámadás érte a vásárhelyi piac-téren gr. N. N. úr részéről. Nekik SZÁVA Farkas azt üzeni, hogy a „képzett oligarchák képzett uralma, hatalmas korszaka letűnt fényük, gazdaságukkal együtt; azt a régi hatalmat elvitte, eltemette magával az idő; más szellemek fújdognak most, más a korszelleme. ... sem a nyílt megtámadás, sem a négy szem közti intelmekre nem hederítünk, mert törvény véd ... Nem félünk, nem rettegünk hát senkitől.” Mint láttuk, a könyvtár ügye kezdettől fogva politikai pártállásuk szerint polarizálta a vitában részt vevőket s most a meg nem nevezett gróf is egy sorban emlegette SZÁVA Farkast és a két országgyűlési képviselőt: a függetlenségi ORBÁN Balázst és a bal-középhez tartozó CSERNÁTONY Lajost, az ellenzék rettegett publicistáját.

ORBÁN Balázs interpellációjára TREFORT miniszter nem adott hivatalos választ, történetek ellenben gyakorlati lépések. A könyvtárak feletti állami felügyelet gyakorlásának amúgy is időszerű problémájának megoldására TREFORT Ágoston ekkor tette az első kísérletet: 1874 nyarán könyvtárak és múzeumok országos főfelügyelője állást szervezett s kinevezte erre PULSZKY Ferencet, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját.¹⁸⁶

186. PULSZKY Ferenc (1814–1897) politikus, régész, művészettörténész, az MTA tagja, 1895-től másodelnöke. 1869–1894 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

A kolozsvári *Kelet* már augusztusban részletesen beszámolt az új állásról, melynek célja, hogy a kormánynak a „közhasználatra szánt nyilvános gyűjtemények és közkönyvtárakról, azok anyagáról, berendezéséről s kezelési módjáról, nemkülönbön használhatóságukról ... kellő tudomása legyen”.¹⁸⁷ Ismerteti azokat az intézményeket, amelyeket PULSZKY Ferencnek elsősorban meg kell látogatnia: közöttük szerepel a TELEKI-téka is. Az ellenőrzésnek választ kell adnia arra a kérdésre, hogy az intézmények vajon „a fennálló szabályoknak, a könyvtár-isme és múzeum-tudomány jelenkori igényeinek megfelelően s az esetleges alapítók szándékai és rendeletei értelmében híven, pontosan és célszerűen kezeltetnek-e, s megtételek-e azon elővigyázati intézkedések, melyek akár az ország tulajdonát képező, akár községek, egyházi vagy világi hatóságok birtokában levő, s közhasználatra szánt ilyenmű gyűjtemények fenntartására mellőzhetetlenek”. A megfogalmazás a TELEKI-könyvtárra szabott s PULSZKY ötnapos erdélyi körútjáról írt beszámoló ezt ki is mondja: „Pulszky küldetésének főtárgya a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár ügye volt.”¹⁸⁸ A *Budapesti Közlöny*ben megjelent hivatalos jelentés azonban meglehetősen szűkszavú s értéke inkább objektívításában, hivatalos jellegében, semmint adatainak vagy megállapításainak újszerűségében áll. „Ami a Teleki hitbizományos könyvtárt illeti — írja a jelentés —, ez különösen könyvtári célokra tűzmentesen épült gyönyörű teremben, elég célszerű szekrényekben helyeztetett el, catalogusa 1800-ban nyomtatott ki, minden magyar bibliograph előtt ismeretes, e szerint a kötetek száma meghaladja a 35 ezret, mind jó, sok díszes kötésben, a múlt félszázadban azonban keveset gyarapodott e könyvtár, ezen gyarpodásáról szintén van írott lajstrom, mely egészben valami 6000 kötetet foglal magában, nagyobb részint jogtudományi könyveket, melyek Récsy Emil gyűjteményéből utolsó években közel 2000 forintot vétettek meg. A könyvtár nyitva áll mindennap délelőtt és délután. Van könyvtárnoka és szolgálja, van kényelmes olvasóterme, csakhogy évek óta olvasó nem találkozott, vasárnaponként jönnek ugyan látogatók, hogy a termet bámulják, de olvasni nem jön senki, még a jogászegylet sem, mely nagyobb részint a királyi tábla hivatalnokaiából áll.” Mióta az ügyvédi oklevelet szerezni kívánó fiatal jogászok nem gyakornokoskodnak többé a királyi táblánál, ami a városnak korábban 4—500 fiatal jelenlétét biztosította, „kik közt mindig találkozott olyan is, ki olvasott, — a könyvtár célját elvesztette. Évek óta senki sem használta, mint gr. Teleki Domokos, gr. Mikó Imre és Szabó Károly; a collegium tanárai, a diákok, a lakosság nem járnak az olvasó szobába. A könyvtár szaporítása biztosítva lett ugyan az alapító gróf által, de ennek eszközlése s a superattentio, illetőleg superinspectio iránt, mely a ref. consistoriumot illetné, fél század óta foly a vita az alapító fiágának képviselői s a ref. consistorium között, az intézet szellemi

187. *Kelet*, 1874. aug. 14. 184. sz.

188. *Az erdélyi múzeumok s könyvtárakról*. Bp. okt. 13-án. = *Magyar Polgár*, 1874. okt. 16. 235. sz. — Csaknem szó szerint közli ugyanezeket a cikkeket a *Kelet* is (okt. 16. 235. sz.), a közös forrás *A Hon* volt. A cikk szerint PULSZKY megkísérelt egy, az állam által is elfogadható kiegyezést. A későbbi események azonban nem mutatnak eredményességére.

gyarapításának hátráltatásával, jelenleg egy alaki kérdésben bíró előtt fekszik az ügy.”¹⁸⁹

A PULSZKY-féle küldetés a TELEKI-téka ügyében csak annyit jelentett, hogy a kormány részéről megtörtént az első hivatalos, állami ellenőrzés s az adott helyzetben ennek volt valamelyes morális súlya — a gyakorlatban azonban minden maradt a régiben.

ADATOK A HITBIZOMÁNYI JÖVEDELEM FELHASZNÁLÁSÁRÓL A KÖNYVTÁR A SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Mindazok, akik a TELEKI-könyvtár körül zajló vitában felszólaltak, nyíltan vagy burkoltan, de egyöntetűen feltették a kérdést: mire fordították a hitbizományhoz tartozó ingatlanok jövedelmét, ha a könyvtárat nem gyarapították kellően? Az e tárgyban elhangzott vélemények s a megjelölt összegek bizonyára támaszkodtak valamilyen — megbízható vagy kevésbé megbízható — forrásra, de hitelt érdemlő bizonyítás nem állt módjukban. Az 1833-as vizsgálat szolgáltatott egyedül konkrét pénzügyi adatokat, de ez is csak 1874 nyarán vált nyilvánossá, amikor a viták már jórészt lezárultak. Azok a számadási feljegyzések, melyeket már a könyvek gyarapításának elemzésénél idéztünk, a fenti kérdésre is megadják a választ.¹⁹⁰

Az 1824-től vezetett számadás a szabadságharcig tiszta és pontos képet mutat. A bevétel rovattal szemben szerepel a kiadás, a kettő különbségét mint maradványt átviszik a következő évre. Mindjárt az első év, az 1824-es jelentős maradvánnyal zárul: a 2994 forint 10 kr. bevétellel szemben a kiadás csak 1613 frt. 20 kr., a maradék tehát 1380 frt. 50 kr. Ez az összeg biztosítja a következő évek egyensúlyát: ha néha nagyobb a kiadás, az előző évek maradványa fedezi.¹⁹¹ A maradvány azonban inkább nő mint fogy: 1835-ben már 2201 frt. 9 kr. (Ugyanebben az évben könyvekre 388 frt-t költöttek.) A következő évben TELEKI Ferenc tűzvédelmi okokból megvásárolta a könyvtár épületével szomszédos telket 3000 forintért, de még így is átvittek a következő évre 591 frt. 50 kr. maradványt. A pénznek ilyen felhasználása az alapító rendelkezéseivel szöges ellentétben állt, de nyilván-

189. *Pulszky Ferenc I. jelentése az országban levő könyvtárakról és gyűjteményekről.* = *Budapesti Közlöny* 1874. okt. 20. 239. sz. — A jelentést leköszölte a *Kelet*, okt. 24—25. 242—243. számában.

190. A kézirat adatait ld. a 79. sz. jegyzetben.

191. Illusztrálásul néhány év adatai: a = előző évi maradvány, b = bevétel, c = kiadás, d = a kiadásból könyvbeszerzésre, e = maradvány. — 1828. a: 875. fr. 36 kr. b: 2.400 fr. c: 2.159 fr. 50 kr. d: 574 fr. 40 kr. e: 1.115 fr. 46 kr. — 1832. a: 467 fr. 1/2 kr. b: 2.969 fr. 8 1/2 kr. c: 1.984 fr. 26 kr. d: 239 fr. 59 kr. e: 1.145 fr. 43 kr. — 1840. a: 2.577 fr. 12 1/2 kr. b: 3.619 fr. 7 kr. c: 2.316 fr. 41 1/2 kr. d: 159 fr. 42 1/2 kr. e: 3.879 fr. 38 kr. 1844. a: 6.636 fr. 28 kr. b: 3.730 fr. 2 kr. c: 2.873 fr. 41 kr. d: 109 fr. 38 kr. e: 7.492 fr. 49 kr. (1 fr. = 60 kr.) — A kiadások között — a személyzet fizetésén kívül — ilyen tételek szerepelnek: adó, fűtés, kéményseprő, javítások, a könyvtárosnak fa stb.

valóan egyszerűbb volt telket vásárolni, mint a könyvtárat folyamatosan és tervszerűen gyarapítani. A könyvtár épületének javítását is mindig a befolyt jövedelemből fedezték, holott az alapító ezt világosan a curator magánvagyonának terhére rendelte el. 1847-ben a maradvány már 11632 frt. 35 kr. 1848 októberében, amikor a császári csapatok Marosvásárhely felé közeledtek, a TELEKI-téka pénztárában 12 781 frt. 40 kr. volt. TELEKI Ferenc 2.500 frt-t adott át a könyvtárosnak s a többi pénzt magához véve, elhagyta a várost, ahová csak 1850 végén tért vissza. A számadáskönyv néhány sorban megörökíti az elvitt összeg sorsát: az eredetileg húszasokban levő pénzt — súlya miatt — TELEKI Ferenc bankjegyre váltotta, majd ezt Kossuth-bankóba, ami a szabadságharc bukása után értékét veszítette. Így veszett tehát el a könyvtári jövedelmekből egy jelentős összeg, amelynek rendeltetése a folyamatos könyvbeszerzés lett volna.

Az ezután következő bejegyzések szűkszavúbbak és zavarosabbak. A jövedelem továbbra is befolyt, s bár 2—3 évig alacsonyabb volt, az 1852-es év bevétele már 3647 frt. 40 kr., az 1853-asé 4657 frt. Miután könyvbeszerzés alig volt, a felgyűlt pénzt a család tagjai kölcsön vették. Legalábbis ezt bizonyítják az első ízben 1851-ben feltűnő bejegyzések: TELEKI Domokos obligatioja (kötelezvénye) 2500 frt., TELEKI Sámuel obligatioja 3000 frt. 1852-ben nagyobb összeget emésztett fel, hogy a császár, FERENC JÓZSEF látogatására a könyvtár épületét felújították. 1853-ban kereken 11 000 frt. maradványt jelez az év végi mérleg, de egy megjegyzés közli, hogy ebből csak háromezer van készpénzben, nyolczer pedig obligatióban (kötelezvényben). TELEKI Ferenc 1854 elején külföldre utazott s csak 1855 végén tért vissza, a pénzt ezalatt fia, ill. HINC S Miklós jószágigazgató kezelte. Rövid bejegyzések következnek, a kiadások nincsenek vagy csak igen ritkán vannak részletezve. TELEKI Ferenc halála (1861. dec. 11.) után HINC S Miklós elkészíti az új curator, TELEKI Sámuel részére az előző három év (1859/61) elszámolását, s itt érdekes tételt találunk: „A néhai Teleki Ferenc magán jövedelmi adói a téka pénzből lévén fizetve, ezek visszafizetendők 59/61 330 frt. 85 kr.” TELEKI Sámuel aláírta a számadást, ennél több valószínűleg nem történt. Végül az 1868-as évnél találjuk meg a döntő bizonyítékot, ezúttal is a precíz HINC S Miklós jóvoltából. Ennek az évnek pénztári maradéka ugyanis már újra 9553 frt. 80 kr. „melly összeg a Mlgs Gr Teleki Sámuel úr ezen évi 10751 fr. és 32 kr. kiadási többlete fedezésére fordítottatott és így valósággal a pénztárban egy kr. sem maradt, mindazonáltal az eddigi számviteli rendszer szerint mint pénztári maradvány átíratik 1869-re kilencezer ötszáz ötvenhárom forint és nyolcvan kr. osztrák értékben. 1869. január 1. Hinc S Miklós. Fenn írt számadást megvizsgálva helyesnek találtam. Sáromberke 1870. jan. 21. Teleki Sámuel.”¹⁹²

A fennmaradt pénztári kimutatás tehát igazolja a kortársak feltételezését, sőt vádjait: a kancellár TELEKI Sámuel örökösei a könyvtári hitbizomány jövedelmét eltulajdonították és azt saját céljaikra használták fel.

192. Hasonló szöveg ismétlődik az 1869-es elszámolásnál is: „... mely összeg fordítottatott a Méltóságos Gróf Teleki Sámuel úr magán pénztára kiadási többlete fedezésére. Marosvásárhely, 1870. jan. 1. Hinc S Miklós.”

Lelkiismeretük nem tiltakozott ez ellen, de a nyilvánosság előtt felháborodottan utasították vissza azokat a „hamis vádakát”, melyekről nagyon jól tudták, hogy igazak.

Ami a befolyt jövedelem nagyságrendjét illeti, itt SZÁVA Farkas adatai jártak közelebb az igazsághoz, ORBÁN Balázs adatai kissé túlzottak. (Igaz viszont, hogy ő az elérhető jövedelemmel számolt, hivatkozva mindig az ingatlanokban ingyen vagy csekély bérért lakókra.) A lényegen azonban mindez nem változtat: a méltatlan utódok valóságosan is elvonták a nemzettől azt, ami az alapító szándéka szerint a nemzeti kultúrát volt hivatva szolgálni.

A közvélemény érdeklődése a könyvtár iránt a zajos hírlapi viták elülte után erősen lecsökkent. Nyugodtabb korszak következett, amelyben a jogviszonyok rendezetlenségéről és a pénzügyi problémákról már alig esik szó. Az érdeklődés előterébe a könyvtár állománya s annak is elsősorban kéziratosa kerül, mint amely elsősorban tárgya a történeti jellegű tudományos kutatásnak. Hasonlóan nagy érdeklődés nyilvánul meg a TELEKI-család levéltára iránt is. A *Magyar Polgár* már 1874-ben hírül adja, hogy az az általánosan elterjedt hit, miszerint „a marosvásárhelyi Teleki családi levéltár örök időkre el van zárva a tudományos kutatók elől” már nem áll, mert a család engedélyezte egy hazai tudós számára a levéltárban való kutatást TELEKI Mihály koráról, sőt munkáját tiszteletdíjjal is jutalmazta.¹⁹³ Az arisztokrácia féltve őrzött családi levéltáraiba ebben az időben már sok helyen bebocsátják a tudósokat, akiknek néhány évtizeddel előbb még szinte leküzdhetetlen akadályok álltak útjukba.¹⁹⁴

Nagy lendületet adott a kutatásoknak s a tudósok érdeklődésének előterébe állította a TELEKI-könyvtárat a Magyar Történelmi Társulat 1879-ben Marosvásárhelyen rendezett vándorgyűlése.¹⁹⁵ A Társulat előzetesen engedélyt kért a TELEKI-család levéltárában való kutatásra, melyet a család seniora, gr. TELEKI Miklós engedélyezett. Így 1879. augusztus 6-án megnyílt a TELEKI-család levéltára a Történelmi Társulat előzetesen kiküldött bizottsága előtt.¹⁹⁶ A Marosvásárhelyen megjelenő *Erdélyi Figyelő*, a Kemény Zsigmond Társulat közlönye is beszámolt a munkáról: „A Teleki

193. *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 19. 88. sz.

194. JAKAB Elek, aki az 1850-es években gr. MIKÓ Imrének segédkezett az *Erdélyi történelmi adatok* kiadásában, írja húsz évvel később: „Egykor tán lesz időm elbeszélni, mily eszközökkel s minő nehézséggel küzdve jutottam én és a gróf egy s más ritka kéziratához és adathoz. Érdekes lenne ezt tudni ama korszaknak a tudás világát elrejtteni szerető, az oklevelekkel és történelmi adatok közlésével fukarkodó szelleme megismertetése s a mai kor abbéli liberalitásával összehasonlíthatása végett; . . .” = JAKAB Elek: *A Teleki-könyvtár és a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond-Társaság*. = *Figyelő*, 1879. 196. l.

195. *A Magyar Történelmi Társulat 1879. évi aug. 23–30-ki vidéki kirándulása Maros-Torda vármegyébe s Maros-Vásárhely és Segesvár városaiiba*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. MTA. 1879. — *A történelmi társulat nagygyűlése Maros-Vásárhelyen*. = *Vasárnapi Újság*, 1879. aug. 31. 35. sz. 561–563. l.

196. A családi levéltárat — melyet egyébként mindig külön kezeltek a könyvtártól — első ízben 1762/65-ben rendezték. 1830–36 között DÓSA Sámuel és TOLLAS Károly lajstromozták az iratok mintegy harmadát, elválasztva a peres és birtokügyekre vonatkozó iratokat a politikai iratoktól és a történeti levelezések anyagától. A történészek most ez utóbbival foglalkozhattak.

théka levéltárában nagy szorgalommal folynak a bűvárlatok. Szilágyi Sándor, Szabó Károly s dr. Fejérpataky László a három fiatal tanárjelölttel... már kora reggel ott működnek a régi mohos iratok között s szinte késő estig folytatják az alig két órára megszakított munkát. Annyit elárulhatunk, hogy az eredmény meglepő lesz.”¹⁹⁷ SZILÁGYI Sándor az augusztus 23-i ülésen olvasta fel a bizottság részletes jelentését.¹⁹⁸ A gyűlés résztvevői ezután látogatást tettek a TELEKI-tékában, majd a következő napokban több bizottságra oszolva, kutatásokat folytattak Marosvásárhelyen s Erdély több más városában. A zárülésre augusztus 29-én Segesváron került sor, itt számolt be tapasztalatairól a könyvtári bizottság is, melynek elnöke SZINNYEI József volt. Az előadó CSONTOSI János, aki ebben az időben a Széchényi Könyvtár Kézirattárának vezetője.¹⁹⁹ Miután a könyvtári bizottság a rendelkezésre álló öt nap alatt három városban nyolc könyvtárat, ill. jelentősebb könyvgyűjteményt látogatott meg, világos, hogy figyelmük nem terjedhetett ki a részletkérdésekre. Ennek ellenére a CSONTOSI-féle beszámoló jelentős, mivel ez az első, könyvtári szempontból készült, szakzerű jelentés a TELEKI-tékáról, sok megállapítása ma is érvényes. Rövid történeti bevezető után ez áll: „A könyvtár a gróf Teleki család hitbizománéhoz tartozik, s évi dotatióját, az alapító gróf intézkedése szerint, a vásárhelyi birtokok évi jövedelme képezi. Milyen nagy legyen azonban ezen dotatio, mennyi fordítatik évenként szerzeményekre és mily irányban történik a könyvtár szaporítása? erre nézve a bizottság pozitív felvilágosítást nem nyerhetett.” Világos, egyértelmű megfogalmazás, az előző évek eseményeinek ismeretében nyilván a bizottsági tagok sem csodálkoztak rajta. Még ha meg is dicsérték HORVÁTH Gáspár könyvtárost „ki három napon át fáradhatatlanul dolgozott velünk s szakértő felvilágosításaival legbuzgóbb munkatársunk vala”, e szavak sem feledtethetik el, hogy a bizottság még azt sem tudhatta meg tőle, „mily irányban történik a könyvtár szaporítása?” A könyvek felállításánál a szakrendi és méret szerinti szempontok egy szekrényen belüli keveredését teszi szóvá a jelentés, melyen „a könyvtár több rendbeli catalogussal vél segíteni, melyek ha nem állanak is mindenben a könyvtárban és bibliographia színvonalán, de használhatók, s megfelelnek a könyvtár korlátolt számú olvasó közönségének”. Kiemelik ezután a könyvtár nyomtatott katalógusát, mely „bibliographiai irodalmunk úttörő munkái közé tartozik” s méltó társa a Széchényi Könyvtár katalógusának és

197. *Erdélyi Figyelő*, 1879. aug. 17. Mutatványszám. 16. l. — SZILÁGYI Sándor (1827—1899) erdélyi származású történész, az MTA tagja. 1878-tól a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója. Kiterjedt tudományszervező tevékenységet folytatott. — SZABÓ Károly (1824—1890) történész, bibliográfus, az MTA tagja. 1859-től az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárosa, 1873-tól a kolozsvári egyetemen a magyar történelem tanára. — FEJÉRPATAKY László (1857—1923) történész, egyet. tanár, az MTA tagja. Később a Széchényi Könyvtár, majd a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.
198. SZILÁGYI Sándor: *Jelentés a Gróf Teleki-család levéltárában tett kutatásokról.* = A 195. sz. jegyzetben i. m. 106—115. l. — A bizottság mintegy 29 000 missilist nézett át, melyek sem személy szerinti, sem kronológiai rendben nem voltak.
199. CSONTOSI János: *A könyvtári bizottság jelentése.* uo. 141—156. l. — CSONTOSI János (1846—1918) könyvtáros, az MTA lev. tagja, 1875—93 között az OSZK Kézirattárának vezetője, 1879-től a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője.

PRAY György *Index rariorum librorum* c. művének. „Ebből ismeri a Teleki-thékát a tudományos világ” — állapítják meg. Sajnálatos viszont, hogy az 1819 óta beszerzett művekről nincs tudomása a tudományos közvéleménynek „s mívelődés-történetünk nem kis kárára, sok nagybecsű könyv ismeretétől meg vagyunk fosztva”. Kívánatos volna tehát a nyomtatott katalógusok kiadásának folytatása.

A bizottság megállapítása szerint „A könyvtár egész oeconomiaja egy nyilvános könyvtár benyomását teszi ránk; s universális feladatánál fogva a tudományok minden ágára terjed ki.” Az alapító „sok bibliographiai érzékkel a tudományok minden disciplinájából gyűjtötte könyveit. ... az emberi tudásnak alig van olyan ágazata, melynek irodalmából a ritkább és kitűnőbb munkák itt ne volnának.” Röviden jellemzik az állományt, megjelölve azokat a főbb területeket, ahol az alapító az elérhető teljességre törekedett. (Ó- és középkori klasszikusok, hungaricak, transylvanicak, protestáns theológia hitvitázó irodalma.) Leszögezik azt a tényt is, hogy a könyvtár régi kéziratokban nem bővelkedik. (A jelentősebbekről — pl. *Tacitus-codex*, a 16. századi *Teleki-codex*, egy 14. századi latin biblia — részletesen írnak.)

A bizottság meglátogatta a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárát is. Nem érdektelen — már csak az ellenpélda kedvéért sem — idézni véleményükből: „Örömmel constatáljuk, hogy ez azon kevés hazai könyvtárak egyike, amelyről elmondhatjuk, hogy példásan van rendezve, hol minden egyes könyv a könyvtárnak szakértelméről és buzgalmáról tesz bizonyosságot. ... A könyvek felállításában a szakrendszer vitetett keresztül” s mindez KONCZ József kollégiumi tanár érdeme, aki 1871-től a könyvtár őrre.²⁰⁰ Kiemelik a 16—17. századi disszertációk kitűnő feldolgozását és hozzáteszik, kívánatos volna, hogy KONCZ József kiterjessze munkáját a TELEKI-téka disszertációira is.

A Történelmi Társulat vándorgyűlésének megvolt az a pozitív hatása, hogy könyvtári szakemberekből álló bizottság vizsgálhatta meg a TELEKI-könyvtárát s mondhatta el szakszerű véleményét, másrészt felhívta a történészek figyelmét a TELEKI-család levéltárára, melynek gazdag anyaga nélkül Erdély történetének egyes korszakait csak hézagosan lehetett volna megírni. A gyűjteményekkel szemben felmerülő kutatói igények közül kétségtelenül a levéltári volt a sürgetőbb: ezúttal javára kell írunk a TELEKI-családnak, hogy nem késlekedtek. Az *Erdélyi Figyelő* már októberben hírül adta, hogy a TELEKI-család megbízást adott KONCZ Józsefnek a levéltár rendezésére és katalogizálására.²⁰¹ A levéltár ügye ezzel a legjobb kezekbe került s ettől kezdve sűrűn olvashatjuk a híradásokat a munka előhaladásáról s a szorgos KONCZ József közleményeit a levéltár legértékesebb darab-

200. KONCZ József (1829—1906) tanulmányait Erdélyben, Németországban és Svájcban végezte, 1860-tól a kollégium tanára. Megírta a kollégium és nyomdája történetét. Sokat publikált a TELEKI-levéltár anyagából. Munkatársa az *Erdélyi Figyelőnek* és a *Figyelőnek*.

201. *Erdélyi Figyelő*, 1879. okt. 19. 7. sz. — KONCZ József 1879—1883 között rendezte a levéltárát.

jairól.²⁰² 1880. április 18-án már azt írja az *Erdélyi Figyelő*, hogy „a Teleki levéltár, e kimeríthetetlen kincsesbányája az Apafi és Rákóczyak korának — megnyílt a magyar tudományos világ előtt”.²⁰³

Fontos tényező Marosvásárhely kulturális életében az 1876/77-ben megalakuló Kemény Zsigmond Társaság, amely különösen kezdetben, a lelkesedés első éveiben sok szállal fűződik, vagy inkább próbál fűződni a TELEKI-tékához.²⁰⁴ A Társaság, mely céljai között elsőként „a széptudományok művelését”-t jelölte meg, tagjai közé sorolhatta csaknem mindazokat, akiknek személyével vagy legalább nevével az eddigiek során pozitív értelemben találkozunk: ORBÁN Balázst és SZÁVA Farkast éppúgy, mint BIHARI Sándort, DEÁK Farkast, GYARMATHY Sámuel, JAKAB Ödönt, KOLOZSVÁRY Sándort, KONCZ Józsefet, SZABÓ Károlyt, SZILÁGYI Sándort. De a tagok sorába lépett TELEKI Sámuel gróf is, aki talán feledtetni akarva a néhány évvel azelőtti eseményeket, most nagylelkű ajánlatot tett. A Kemény Zsigmond Társaságnak írt levelében örömet fejezte ki a Társaság megalakulása felett, bejelentette, hogy 200 forinttal az alapító tagok sorába lép, továbbá „A nagytyám által alapított úgynevezett Teleki-könyvtárból a Kemény Zsigmond Társaság részére bármely unikumnak vagy tudományos könyvnek kiadását megengedem; kifejezem, hogy e mű kiadását ezer forint erejéig — a velem leendő előzetes értekezés és megállapodás után elősegítem; kifejezem, hogy a társaság előtt mindig nyitva állanak búvárlatra, tanulmányozásra a könyvtár szellemi kincsei és végre kifejezem, hogy a Kemény Zsigmond Társaság ajánlatára a hazai és külföldi irodalom azon jeles termékeit, melyek munkálkodását elősegítik: örömmel meghozatom.”²⁰⁵ A társaság érthető lelkesedéssel fogadta TELEKI ajánlatát s hamarosan egy bizottság alakult, melynek feladata volt a TELEKI-könyvtárban a kiadandó unikumok kiválasztása. Az ügy azonban hónapokig húzódott s ennek okát a Társaság 1878. július 28-i üléséről szóló tudósítás így adta meg: „... a legfőbb gátló akadály a Teleki könyvtár volt, illetőleg ama

202. Az *Erdélyi Figyelő* 1880. febr. 8-án azt közli, hogy KONCZ József már 80 000 levelet átolvasott és katalogizált. Ugyanitt közlik március 21-én, hogy a Magyar Történelmi Társulat választmányi ülése is foglalkozott KONCZ József munkájával s elismerését fejezte ki. — KONCZ József: *Pécsi Simon biblia fordítása 1634.* = *Erdélyi Figyelő*, 1880. márc. 14. 10. sz. — uő.: *Zrínyi Ilona levele 1685-ből.* = uo. 1880. márc. 28. 12. sz. — uő.: *Adatok a marosvásárhelyi Teleki könyvtár alapítója gróf Teleki Sámuel gyermekkori életéhez.* = uo. 1880. ápr. 18. 15. sz.

203. *Erdélyi Figyelő*, 1880. ápr. 18. 15. sz. — e híradás szerint az érdem nagy része HINCZ Miklóse, TELEKI Sámuel jószágigazgatójává. Az ő közbenjárásának köszönhető az is, hogy a grófi család „a könyvtár egész újabb berendezését és növelését illetőleg oly intézkedéseket tett, melyek minden érdeklődőt a legkellemesebben fognak meglepni”.

204. A Kemény Zsigmond Társaságra vonatkozóan ld. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok (1876–1948).* Sajtó alá rend. és jegyz. MAROSI Ildikó. Bukarest, 1973. — A társaság első elnöke br. APOR Károly, titkára s az egész társaság mozgató lelke TOLNAI Lajos (1837–1902) író.

205. A levél kelte 1877. dec 31., felolvasták a Társaság 1878. febr. 17-i ülésén. = *Magyar Polgár*, 1878. febr. 21. 43. sz. és *Erdélyi Figyelő*, 1879. nov. 16. 11. sz. 88. l. — TELEKI Sámuel felajánlásával kapcsolatban talán nem árt megjegyezni, hogy a Kemény Zsigmond Társaság elnöke, br. APOR Károly ugyanakkor a marosvásárhelyi kir. tábla elnöke is volt, ahol a TELEKI-téka pere folyt.

rendszer, melynél fogva a könyvtárnok hónapokon keresztül képtelen volt, iskolai teendői miatt a könyvtárt megnyitni. Végre elérkezett az idő, hogy kitűnő historicusunk Szabó Károly szíves vezetése mellett a könyvtárt megtekinthettük. Tenger az a kincs, ami itt felhalmozva, de nem rendezve van, s tenger az a munka, mely itt egy szaktudós könyvtárnokra vár.”²⁰⁶ A Szabó Károly által kiválasztott unikum az akkor még kiadatlan *Teleki-kódex* volt.²⁰⁷

A kiadásból azonban nem lett semmi: HORVÁTH Gáspár könyvtáros éles hangú hírlapi reagálása alaposan elriaszthatta a Társaság tagjait. Az *Erdélyi Híradó* szerkesztőjéhez címzett és ott közzétett levelében felháborodottan írja, hogy a Társaság, melynek „a művelődés és igazság kell hogy írva legyen zászlajára . . . nyíltan, ország-világ hallatára azzal denunciól, hogy miattam nem dolgozhatott hónapokon keresztül”.²⁰⁸ Gúnyosan ír a Társaságról, mely „reményteljes működését egy díszebéddel meg is kezdette” s több hónap alatt mindössze annyit végzett, hogy „nehányan meglátogatták a gr. Teleki könyvtárt júl. 20-án, s mulattak is ott egész háromnegyed óráig”. Az a vád, hogy hónapokig nem nyitotta ki a könyvtárat, nem felel meg a valóságnak. Mindössze két, egymás után következő vasárnap volt zárva a könyvtár, egyébként minden nap kinyitotta a könyvtárat. Az ellenkező állítás csak a „meggyengült memória” hiányos képeiből fakadhat, melyeket „a fantazia tudalmatlanul is kiegészíteni képes, s mely az öregek és asszonyok nem szándékos hazugságainak oka.” E sértő hangot HORVÁTH Gáspár még tovább fokozza: „Aztán ha én, hónapokon keresztül képtelen voltam a könyvtárt megnyitni, miért nem szedték elő a társaság illető tagjai meglevő dolgozataikat, kaszinói megnyitó beszédeiket, nap-számos novelláikat? Miért nem melegítették fel ama dühtől tajtékozó vezércikkeket, melyek hajdonta, épp azon nemes férfi ellen írtattak, ki jelenben legfőbb és egyetlen támasza a t. Társaságnak; kinek pénzéhez és könyvtárához menekülnek most is, hogy valamicske eredményt felmutatni képesek lehessenek. Mindezt megtehették volna, ha kedvük tartja; hanem azt nem volt szabad tenniök, hogy élnetlenségüket csekély személyemmel iparkodjanak eltakarni.” A könyvtárra vonatkozó megállapítást is visszautasítja: „Az a könyvtár rendezve és rendben van, amint arról akárki ahhoz értő meggyőződést szerezhet” de ennek megállapítására „nem elég csak belekukkantani, mint Bolond Istók Debrecenbe”. Arra a megjegyzésre, hogy sok munka vár ott „egy szaktudós könyvtárnokra”, azt írja, hogy „ez is csak olyan frázis. . . . Bíz azt a R. t. [Rendes tudósító] se tudja, hogy micsoda munka vár ott valakire. Ami a szaktudatlanságomat illeti: hát jó. Ez az ő véleménye.” De ő is kinyilvánítja véleményét, miszerint

206. A „Kemény Zsigmond Társaság” rendes gyűlése Maros-Vásárhelyt, 1878. júl. 28. (Rendes tudósító.) = *Erdélyi Híradó*, 1878. aug. 10. 94. sz. — A Marosvásárhelyen 1877. jan.-ban indult s 1879-ben megszűnt *Erdélyi Híradó* a Szabadelvű Pártot támogatta, szerkesztője és laptulajdonosa NEMES Ödön tanár volt, a TOLNAI Lajos elleni helyi hadjáratot vezetőék egyike.

207. A *Teleki-kódexet* végül is nem a Kemény Zsigmond Társaság adta ki. Megjelent a *Nyelvemléktár XII.* kötetében.

208. *Erdélyi Híradó*, 1878. aug. 13. 95. sz.

a Kemény Zsigmond Társaság „csak akkor lehet valami, majd nagy későre, mikor annak R. t.-ja már rég csöndes emberré lett”.

E rosszízű polémia ellenére a Társaság első saját folyóirata, az *Erdélyi Figyelő* alig tízhónapos rövid fennállása alatt többször foglalkozott a TELEKI-tékával, s mindig pozitív értelemben, szinte helyi könyvtárpropagandát fejtve ki. Beszámolt a lap a könyvtárban folyó levéltári munkáról, SZILÁGYI Sándor történész újabb látogatásairól s felhívta a figyelmet arra, hogy a könyvtár új művekkel gyarapodott „s az olvasó terem a legkényelmesebb berendezéssel az olvasó közönség rendelkezésére áll, még pedig, amint személyesen tapasztaltuk: minden nap. A könyvtárnok úr a legelőzékenyebben fogad bármely tisztességes olvasni és tanulni kívánó látogatót.”²⁰⁹ Világosan látszik ebből, hogy a józanabban gondolkozók nem akarták, nem akarhatták a helyi szellemi erők szétforgácsolódását, egymás ellen való acsarkodását: a Társaságnak éppúgy szüksége volt a TELEKI-tékára, mint a könyvtárnak az olvasókra és kutatókra.

A Kemény Zsigmond társaság megalakulása adta az indítékot két jeles erdélyi tudósnak, ill. írónak, hogy végiggondolják a Társaság és a TELEKI-könyvtár lehetséges kapcsolatát s kijelöljék a követendő utat. JAKAB Elek, aki a könyvtárral kapcsolatban már eddig is többször hallatta hangját, ezt írta 1879-ben a *Figyelő*-ben: „A Kemény Zsigmond-Társaság’ hivatva van ... hatni e nép [a székely nép] teljes kiművelődésére, hivatva van társadalmi és tudományos központtá izmosulni, Maros-Vásárhelyt a 450 000-nyí székelységnek igazi fővárosává tenni s egykor gróf Teleki hó vágyainak elérését eszközölni.”²¹⁰ A TELEKI-könyvtárban levő könyvek és kéziratok együttese most már „értékesíthető különösen ezen társaság tudományszerető tagjainak munkássága által”, éppen ezért javasolja az alapszabályban megjelölt célok kiterjesztését „a Teleki-könyvtár tudományi kincseinek a magyar irodalom javára leendő értékesítésére”. JAKAB Elek, aki a könyvtárnak kiváló ismerője volt, felhasználta ezt az alkalmat arra, hogy a könyvtár történetéről, a nyomtatott katalógusokról és az állományról részletes és szakszerű leírást adjon. Az eddigi lelkendező vagy sajnálkozó hangú hírlapi cikkek és könyvtár-ismertetők után ez az első szaktudományi cikk, mely leíró jelleggel ugyan, de tudományos hitelű képet igyekezett adni a könyvtár gyűjteményeiről. (Eltekintve a Magyar Történelmi Társulat már idézett jelentésétől.) Különösen fontos, hogy JAKAB Elek első ízben adott hírt a TELEKI Domokos—DEÁK Ferenc-féle kéziratkatalogizálásról, melynek eredményeként 9 348 tételről állt ekkor készen a tárgyszavak szerint csoportosított jegyzék. Ő hívta fel elsőízben a figyelmet az alapító gróf irodalom- és művelődéstörténeti értékű levelezésére és kézírathagyatékára is. JAKAB Elek cikkében különös nyomatékkal hangsúlyozta: „A magyar tudományosságnak alaposagra kell törekedni, komollyá kell lenni, adat- és könyvkincseinek tárházait jól megismerni s lelkiismeretesen hasz-

209. *Erdélyi Figyelő*, 1879. okt. 19. 7. sz. — Ld. még uo. 1880. ápr. 25. 16. sz. és június 6. 22. sz. — A TOLNAI Lajos által szerkesztett *Erdélyi Figyelő* (1879. szept. 7.—1880. jún. 27.) a Kemény Zsigmond Társaság első közlönye volt.

210. JAKAB Elek: *A Teleki-könyvtár és a Maros-Vásárhelyi Kemény Zsigmond-Társaság.* = *Figyelő*, 1879. 195—210. l.

nálni, ha az előttünk messze előhaladt népek nyomába jutni akarunk.” Ez már a szaktudós igénye, aki a könyvtárak állományát szakszerűen rendezettnek és tudományosan feltártnak kívánja látni, jól tudva, hogy ez a tudomány további előhaladásának feltétele.

JAKAB Elek cikkében a TELEKI-könyvtár gyarapítására is tett egy óvatos javaslatot: „E könyvtár saját jövedelméből is után pótolhatja lassanként az újabb irodalom jelesb termékeit; az illető minisztérium [a vallás- és közoktatásügyi] kétségkívül szívesen gondoskodnék azok kijelöléséről; lehetne mérséklet áron megszerezni a magyar tudományos akadémia kiadványait, s szintúgy a Múzeum és Akadémia duplumaiból is csekély költségen lehetne azt gyarapítani.”

A Marosvásárhelyről elszármazott DÓZSA Dániel,²¹¹ aki ebben az időben kúriai bíró Pesten, a Kemény Zsigmond Társasághoz intézett levelében objektív, de akkor bizonyára pesszimiztának tűnő hangot ütött meg. Az *Erdélyi Figyelő*ben is leközlött írásában elmondja, hogy valamikor ő is gondolkozott „egy encyclopedicus irányú, s főleg pedig a történelmet s szépirodalmat kulturáló társulat jogosultságáról azon város kebelében, hol Arankákék első lendületet adtak a magyar irodalmi társaságnak, ... s hol a kiváló munkás erők önfejlesztésére a Teleki könyvtár basisul szolgálhatott volna”.²¹² Gondolt egy Teleki Társulat létrehozására, mely nevével a könyvtár-alapító emlékét tisztelte volna meg, működésével pedig a könyvtár eredeti rendeltetését: a tudományok előmozdítását, a műveltség terjesztését szolgálta volna. Egy ilyen társulat működésének tárgyi előfeltétele a TELEKI-tékában adott, hiszen „e könyvtár maga egy társulat tudományos működésének oly biztos háttérére lehetne...” A személyi feltételekkel azonban nem ez a helyzet. Amíg más városokban telve vannak a könyvtárak olvasótermei, addig „a vásárhelyi könyvtárban napokon, heteken, hónapokon át egy élő teremtés meg nem fordul”. Felsorolja azokat a tényezőket, melyek eredményeképpen a város értelmiségi rétege az utóbbi időben erősen megfogyatkozott. De ezen túlmenőleg az idők is változtak: a hivatalnok-rétegtől ma már nem lehet elvárni, hogy „széptudományokkal” foglalkozzék, mint a régi időkben: a bürokrácia kifejlődésével a napi munka a hivatalnokok minden idejét és erejét igénybe veszi. Ma már csak a tanárok, a papok, a pénzügyileg független egzisztenciák s az ifjúság rendelkezik annyi szabad idővel, hogy irodalmi vagy tudományos téren valami szolgálatot tehessen a közösségnek. Hiába egyesek jószándéka: produkálni szellemi téren ma már csak az tud, akinek ez a foglalkozása. Az pedig abból kell éljen, amit foglalkozásával megkeres. Ezért a társaságnak is megfelelő pénzügyi alapokkal kell rendelkeznie, hogy megfizethesse az irodalmárok munkáját. Komoly szavakkal szól ezután DÓZSA Dániel Vásárhely elmaradottságáról, mely a város külső képeben is megmutatkozik. „Ha Vásárhely fejlődne, hogy kebelébe nagyobb intelligens erőt vonzzon, ... egy irodalmi társulat

211. DÓZSA Dániel (1821–1889) író, újságíró, bíró. A negyvenes évektől publikált verseket, elbeszéléseket, ellenzéki szellemű politikai cikkeket. 1859–68 között a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztője, 1868-tól a marosvásárhelyi táblánál bíró, 1872-től Pesten kúriai bíró.

212. DÓZSA Dániel levele br. APOR Károlyhoz, a Kemény Zsigmond Társaság elnökéhez. Bp. 1880. jan. 29. Közölve: *Erdélyi Figyelő*, 1880. febr. 15. 6. sz.

számíthatna prosperitásra, de ez irányban minden úton hatni is kellene. S magának a Teleki könyvtárnak is arra kellene magát határoznia, hogy alapját már ne csak a könyvek szerzésére, de a könyveket felhasználó erők gyarapítására használja. Tisztességes fizetést kellene szabni egy könyvtárnoknak, hogy azon állás egy tudós és irodalmi képességnek professiojává válják; s keresni oda oly egyént, ki búvárkodásra s irodalmi productiora képes.” A Társulat ülésén felolvasott levél „mély hatást tett” — írja az *Erdélyi Figyelő*.

DÓZSA Dániel Pestről jobban látta a társadalmi változásokat és azt, hogy jó szándékú dilettánsok nem fognak tudományos eredményeket elérni, még ha irodalmi társulatot alapítanak is. Helyesen ítélte meg, hogy egy tudományos társaság működéséhez megfelelő társadalmi közeg szükséges, amivel Vásárhely akkor nem rendelkezett. Végül a TELEKI-könyvtár esetében is megfogalmazta az időszerű követelményt: szakképzett és tudományosan is produkálni tudó könyvtáros alkalmazását.

Az eddig elmondottak bizonyítják, hogy a központosító kormányzati törekvések egyfelől, a számba vevő és felmérő tudományos munkálatok másfelől a TELEKI-tékát is kimozdították félévszázados elszigeteltségéből és elindították azon az úton, amely értékeinek megismertetéséhez és hasznosításához vezetett. 1879-ben megjelent a *Régi Magyar Könyvtár* első kötete, benne a TELEKI-könyvtár számottevő anyagával. 1885-ben látott napvilágot GYÖRGY Aladár műve az országban található köz- és magánkönyvtárakról s ez is két oldalt szentelt a TELEKI-könyvtárnak.²¹³ Figyelemreméltó, hogy az ismertetés szerint a könyvtár „a gróf Teleki család tulajdona, ... de teljesen nyilvános jellegű”.²¹⁴ Több ízben olvashatunk híradást arról is, hogy a könyvtárat külföldi tudósok keresték fel.²¹⁵ NEMES Ödön, marosvásárhelyi tanár és lapszerkesztő több, a könyvtárat ismertető és népszerűsítő cikket írt.²¹⁶

213. GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. 58—59. l.

214. A megfogalmazás valószínűleg HORVÁTH Gáspártól származik. Ezt erősíti meg a *Protestáns Közlöny* híradása is: „A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárról, ez egyik legrégebb és legnevezetesebb könyvtárról az orsz. statisztikai hivatal által készített könyvtárstatisztika számára igen részletes ismertetést készítenek el. A kitűnő könyvtárban, mely tudvalevőleg Horváth Gáspár tanár úr felügyelete alatt áll, van 30 554 db. könyv, köztük 3 kodex, 21 igen becses inkunabulum, 196 régi magyar nyomtatvány, ...” = *Protestáns Közlöny* 1885. júl. 19. 29. sz. 232. l.

215. E. SAYOUS párizsi tanár, aki a magyar nyelvvel és történelemmel foglalkozott s 1875-ben egy hónapot töltött Magyarországon. Vö. *Kelet*, 1875. máj. 13. 108. sz. és *Székelly Hírlap*, 1875. máj. 19. 40. sz. — Emile LEGRAND, Párizsban a keleti nyelvek iskolájának professzora, aki 1881-ben egy görög kézirat megtekintésére utazott Marosvásárhelyre. Vö. *Kelet*, 1881. aug. 5. 176. sz. E hír kapcsán eleveníti fel a *Kelet* MENTOVICH Ferenc mondását, akinek egyszer az egyik TELEKI gróf arról panaszkodott, hogy a bő termés miatt nincs elég csendes és zajtalan helyisége, ahol a mustot erjessze. MENTOVICH azt tanácsolta, „hozassa a gróf a hordókat a Teleki könyvtárba. Ott ugyan elég csendesen s háborgatlanul erjedhet. Akár embert sem lát esztendő száma. ... Íme most lesz látogatója, háborgatója a gazdag s csendes könyvtárnak. Igaz, hogy ezúttal sem magyar ember.”

216. NEMES Ödön: *Maros-Vásárhely és a Teleki Könyvtár*. = *Ország-Világ*, 1881. 4. sz. 91—93. l. NEMES Ödön eredeti rajzaival.

1882-ben elhunyt TELEKI Sámuel s a könyvtár következő curatora fia, a TELEKI Samu néven ismertté vált Afrika-kutató lett.²¹⁷ 1895-ben 66 éves korában elhunyt HORVÁTH Gáspár is, aki 36 évig volt a TELEKI-téka könyvtárosa.²¹⁸ Alig néhány héttel halála után egy névtelen cikk így vonta meg működésének mérlegét a helyi lapban: „A Teleki Könyvtár a néhai könyvtárnok betegeskedése miatt, már évek óta hozzáférhetetlen volt. Kathalogusa, ugyanezen okból, sok-sok idő óta nem volt kijavítva, kiegészítve, ... Az új könyvtárnokra tehát nagy munka vár; új kathalogust kell készítenie, az új szerzeményekkel szakok szerint kiegészíteni” és a könyvtárat — legalább a végrendeletben megjelölt heti három napon — nyitvatartani.²¹⁹ „Minderre csakis szakember képes, aki a modern, legfőképpen a klasszikus nyelvekben jártas legyen! Van ilyen a ref. collegium tanári karában nem egy, de több is!” A cikkíró reményét fejezte ki, hogy TELEKI gróf az állás betöltésénél mindezt figyelembe fogja venni.²²⁰

A TELEKI-tékáról készült múlt századi tudósítások közül befejezésül FRAKNÓI Vilmosnak, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjének összefoglalóját idézzük. A vallás- és közoktatásügyi miniszter számára 1898-ban a vidéki könyvtárak helyzetéről és fejlesztéséről készült emlékirat leszögezi, hogy a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtár az alapító halála óta „rendeltetésének egyáltalán nem felel meg. Rendszeres gyarapítására nem gondoltak, még a sorozatos munkák folytatását is mellőzték, úgy hogy a csonka munkák nagy számban találatnak. Újabban Récsi Emil jogtudós könyvtára szereztetett meg, amely azonban könyvtárilag feldolgozva nincs. A nagy könyvtárnak 1826-ban készült és a hetvenes évekig folytatott katalógusa sincs kelégitő módon szerkesztve. Cédula-katalógus nem létezik. A könyvtárnak nyilvánosnak kellene lennie; mindazáltal hivatalos órák, melyekben a könyvtár nyitva található, nincsenek megállapítva, és az, aki a könyvtárt használni kívánja, esetről-esetre a könyvtárnokhoz kénytelen fordulni. Jelentékeny kulturái érdekről és egy fenkölt szellemű főúr nemes intencióinak tiszteltbentartásáról lévén szó: azon kérelemmel fordulunk a vallás és közoktatásügyi miniszter úrhoz, hogy a gróf Teleki családná az alapítvány rendelkezéseinek érvényre emelése végett a megfelelő lépéseket megtenni méltóztassék.”²²¹ E szavak újra csak azt bizonyítják, hogy a könyvtár iránti megnövekedett igény ellenére a könyvtár belső élete gyakorlatilag semmit nem változott. A nyilvánosság fokáról továbbra is az volt a valóságos

217. gr. TELEKI Samu (1845—1916), jelentős Afrika-kutató, több expedíció vezetője, az MTA tagja. Vele megszakad az egyenes fiú-ág. A könyvtárral ő sem törődött, sőt ő volt az, aki az 1910-es években a könyvtárat véglegesen és papírforma szerint is megfosztotta a hitbizományi ingatlanok jövedelmétől.
218. Vö. *Vasárnapi Újság*, 1895. dec. 15. 50. sz. és *Marosvidék*, 1895. dec. 19. 57. sz. — A nekrológok kiemelik, hogy 48-as honvédtiszt volt.
219. — ő: *Intézmények, egyesületek.* = *Marosvidék*, 1896. jan. 1. 1. sz. A *Marosvidék* (1877—1897) az *Erdély* c. lap utóda, ekkor Marosvásárhely egyetlen lapja.
220. HORVÁTH Gáspár utóda NEMES József tanár volt, majd őt követte 1907-ben GULYÁS Károly, szintén a ref. kollégium tanára. Utóbbiról mondhatjuk el, hogy megfelelt az újabb kor támasztotta követelményeknek.
221. FRAKNÓI Vilmos: *Vidéki könyvtáraink jövője.* = *Magyar Könyvszemle*, 1899. 28—29. l. — FRAKNÓI Vilmost (1843—1924) 1897-ben nevezték ki a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé.

helyzet, amit a *Magyar Minerva* 1900-as kötete így fogalmazott meg: „Rendes nyitási napjai nincsenek. Használata a család által alkalmazott könyvtárnok közbejöttével történik.”²²²

A PER BEFEJEZÉSE ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

A marosvásárhelyi törvényszék 1876. nov. 28-án hozta meg elsőfokon ítéletét s ebben az igazgató tanács kérelmét a telekkönyvi tulajdon kiigazítása tárgyában elutasította.²²³ A városnak abban az időben egyetlen lapja, az *Erdély*, bár *Törvényszéki csarnok* címmel rendszeres rovata volt, nem adott hírt az eseményről. Az egyház beadta a fellebbezést, de ugyanakkor figyelmen kívül hagyta az egyház ügyvédjének azt a tanácsát, hogy kérjék az ügynek budapesti bíróság elé való áthelyezését, miután a marosvásárhelyit az „ottani közhangulat miatt nem tartja elfogulatlannak”.²²⁴ Érdeemes idézni SCHILLING Ottó egyházkerületi ügyvéd fellebbezéséből, melynek szövegét az igazgató-tanács jóváhagyta: „Megvalljuk, hogy egész megütközéssel kell konstatálnunk a sérelmes elutasító ítélet indokaira utalással, azon kézzel foghatólag kitetsző elfogultságot, alaptalan törvényellenességet, melyet a tekintetes első bíróság az ítélet hozatalánál elkövetett. Megvalljuk egész nyíltan, hogy a keresetünk elutasítására mintegy hajánál fogva előrántott emez ítéleti indokok olvasására erős hitünk az igazságszolgáltatás és törvény iránt megrendülni kezdett.”²²⁵ Az igazgató tanács 1877. ápr. 15-i ülésén foglalkozott újra a TELEKI-könyvtár ügyével: felkérték a békéltető bizottság elnökét, hogy a TELEKI Sámuellel folytatott egyezkedés állásáról tegyen jelentést, hogy a legközelebbi egyházkerületi gyűlésen azt tárgyalni lehessen.²²⁶ A már három éve „működő” bizottságnak azonban nem sok közölnivalója lehetett, mert a közgyűlés mindössze annyit mondott ki, hogy „a Teleki könyvtár ügyében az évek óta folyó pör befejezte elváratik, addig további intézkedések nem tétetvén...”²²⁷ Ezzel gyakorlatilag végleg lekerült a könyvtár ügye a napirendről, illetve a vele való foglalkozás a per továbbvitelére korlátozódott.

A marosvásárhelyi tábla a fellebbezés folytán hozzá került ügyet érdemben nem tárgyalta, mivel nem tekintette magát illetékesnek. A Kúria azonban 1880. jan. 31-én utasította a marosvásárhelyi táblát, hogy az ügyet a helyi törvényszékkel „érdemlegesen” tárgyalta. Öt év után kezdődik

222. *Magyar Minerva* 1. köt. Bp. 1900. 221. l.

223. Bár az 1874-es egyházkerületi közgyűlésen ismertetett jogi szakvélemény lemondott a „jogi személy” fogalmáról, az 1873-ban beadott kereset még ezen alapult. Így végig az egész per a könyvtár jogi személyiségének s ebből következően tulajdonjoga elismertetésének kérdése körül forgott. Vö. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. febr. 8. 6. sz. 64–65. l.

224. Igazg. jel. 26. l.

225. Kézirat, Mvh. Teleki-téka. Néhai KÓNYA Imre könyvtáros szíves közlése.

226. *Az állandó igazgató-tanács kis gyűléséből.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. ápr. 19. 16. sz. 181. l.

227. *Az erdélyi ref. egyházkerület évi közgyűléséről.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. jún. 7. 23. sz. 269. l.

tehát el az „érdemi” tárgyalás, újra csak a vásárhelyi törvényszéken. Itt a pert csigalassúsággal intézik, az egyház két ízben is — 1881-ben és 1883-ban — a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján panasszal fordul az igazságügyi miniszterhez a késedelmes ügyintézés miatt. A törvényszék 1881. aug. 2-i ítélete ellen mindkét fél fellebbez, a tábla 1882. máj. 18-i újabb elutasító ítélete ellen a református egyház nyújtott be óvást. Végül a Kúria 1885. június 9-i ítélete zárta le — 12 év után — a pert.

A Kúria döntése is elutasította azt a kérelmet, hogy a telekkönyvbe tulajdonosul a „gr. Teleki Sámuel könyvtára jogi személy, képviselve az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgatótanács által” kerüljön bejegyzésre és kimondta TELEKI Sámuel örököseinek a hitbizomány feletti tulajdonjogát.²²⁸ Ugyanakkor elrendelte a tulajdonjog korlátozását az alapító által megszabott feltételeknek megfelelően, azaz a könyvtár fenntartásának és szaporításának kötelezettségével megterhelve. Elrendelte továbbá e ténynek telekkönyvi bejegyzését is, 1873. december 5-i elsőbbséggel. Az ítélet indokolásában a végrendeletre hivatkozott, ahol valóban szerepel az a kifejezés, hogy a hitbizomány örököse „bírja mindenkor és használja” a könyvtárat magában foglaló házat és kertet, de figyelmen kívül hagyta, hogy ez a kifejezés nem szerepel a könyvtárral, még kevésbé a hozzá rendelt ingatlanokkal (házakkal, földekkel) kapcsolatban. Nem helytálló az indokolásnak az a része sem, amely a katalógusban közölt könyvtári szabályzatra hivatkozik — erre már az előzőkben többen rámutattak. „Az alapító intézkedései — olvasható az indoklásban — nemcsak utódainak tulajdonai jogát, hanem azt is kétségtelenné teszik, hogy szándéka nem irányult a könyvtári alapítványnak jogi személlyé való alakítására.” Ami a református egyház szerepét illeti, az indoklás hangsúlyozza, hogy az igazgató tanács csak felügyeleti joggal rendelkezik.

A Kúria ítélete tehát, ha el is utasította a könyvtárnak jogi személlyé való nyilvánítását, mégis érvényt szerzett legalább a tulajdonjog korlátozását jelentő telekkönyvi bejegyzésnek. Az adott helyzetben azonban ez már gyakorlatilag nem sokat jelentett, hiszen a dolog lényege az egész vita során az volt, hogy kinek a javára szolgál a könyvtár s az elsősorban a nemzetet vagy a családot illeti-e, továbbá kinek és mennyiben van beleszólási joga a könyvtár ügyeibe? A könyvtáralapító TELEKI Sámuelnek az a megfogalmazása, hogy „hagyom és legálom ... a tudományoknak nemzetemben s hazámban előmozdításokra ...” a célt és a rendeltetést jelölte meg világosan és nem a tulajdonost. Mindazok, akik szót emeltek a könyvtár érdekében, e célnak a megvalósulását kérték számon elsősorban s a célnak rendelték alá a tulajdonjog kérdését. A jogászi meggondolás másképp ítelt: a betűt nézte és nem a szellemet, a szavakat magyarázta és nem a szándékot.

Végigtekintve a TELEKI-téka múlt századi történetén, két ellentétes tendencia figyelhető meg: egyrészt a könyvtár belső életének a fejlődéstől való elmaradása, az állomány befagyasztása, egy adott ponton való meg-

228. Igazg. jel. 26—28. l. — A tulajdonjog kiterjedt a könyvtárra, a könyvtárat magában foglaló házra és a könyvtár fenntartásra és fejlesztésére rendelt valamennyi ingatlanra.

rekedése, másrészt a kívülről jövő szakadatlan erőfeszítések, küzdelmek, sőt támadások sorozata, amely éppen az első tendencia megállítására, ill. megfordítására törekedett. Az egyik oldalon a társadalmi progresszió képviselői álltak, akik a polgári állam eszméjétől áthatva, a nagyobb közösség, a nemzet érdekeit földébe helyezték az egyéni kiváltságoknak és jogoknak, a másik oldalon a feudális gondolkodású uralkodóosztály tagjai álltak, akik hatalmuk és befolyásuk révén sokakat a maguk oldalára tudtak állítani. E sarkított megfogalmazásban a református egyház kétségkívül nem könnyű szerepét a sok támadás és kritika ellenére is többször ítélnék pozitívnak, mint negatívnak. Az adott történelmi helyzetben számottevő erőfeszítéseket tettek — sajnos azonban nem eleget. Ugyanakkor a központosítást éppen kiépíteni kezdő államtól sem kapták meg a joggal elvárható támogatást. Nem is kaphatták meg: a dualizmus korának vezető rétege továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia volt, melynek tagjai különböző személyi összefonódottságok révén mindig érvényesíteni tudták akaratukat. Velük szemben az egész népképviselői rendszer, a sajtó és a kultúra munkásai a liberalizmus nevében legfeljebb a szólásszabadságot élvezhették.

A küzdelmek tehát nem vezettek eredményre. Megindult ellenben egy folyamat, az irodalom- és történettudományi kutatás és forrásfeltárás folyamata, amelyből a jelentős kulturális értékeket magában foglaló TELEKI-könyvtár sem maradhatott ki. Így ha lassan is, de állománya kezdett ismertté válni, egyes darabjai bekerültek a tudományos élet vérkeringésébe. Az érdeklődés kezdetben természetesen a magyar múlt történelmi emlékei felé irányult, a könyvtár egyetemes tudománytörténelmi és művelődéstörténelmi jelentőségét csak a mi korunk fedezte fel és kezdte kiaknázni. A könyvtáralapító TELEKI Sámuel utódainak nemtörődomsége és egyéni önzése megállította a TELEKI-téka fejlődését, megfosztotta az erdélyi magyarságot egy élő és ható kultúrközpont kialakulásától, de ugyanakkor azt is eredményezte, hogy a könyvtár gyakorlatilag abban az állapotban maradt fenn, amelyben az alapító halálakor volt, megőrizve ezzel csaknem érintetlenül a legjelentősebb magyar alapítású felvilágosodáskori gyűjteményt. TELEKI Sámuel végakarata így csak részben valósult meg: a gyűjtemény nem fejlődött tovább, de fennmaradt és együttmaradt mind a mai napig. A fennállásának 175-ik évfordulóját ünneplő intézmény viszontagságos életében ez sem volt kevés.

*Le procès de la „Bibliotheca Teleki”
La Bibliothèque Teleki à Marosvásárhely au XIX. siècle*

G. SOMKUTI

La plus importante collection des livres en Hongrie à l'âge des lumières était la collection d'à peu près 30 000 volumes du comte Sámuel de TELEKI, chancelier de la Cour de Transylvanie. (Le même thème du même auteur à ce sujet : *Le mouvement des lecteurs dans une bibliothèque seigneuriale du XVIIIe siècle.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961/62.* Budapest, 1963. 291—303. p. En 1802 à Marosvásárhely (territoire de la Transylvanie, appartenant à présent à la République Socialiste Roumaine), Samuel TELEKI ouvrit sa bibliothèque au public, pour qu'elle serve la culture gé-

nérale, le développement et l'extension de la science. Il fit bâtir un édifice pour cette bibliothèque, y engagea un bibliothécaire permanent, fit imprimer et publier le catalogue de la bibliothèque (*Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék partes I—IV*. Vienne, 1796—1819.) et laissa dans son testament une grande quantité de bien-fonds (immeubles et maisons) dont les revenus devaient servir au maintien et au développement de la bibliothèque. Selon son testament la bibliothèque et les biens qui lui appartiennent forment un «fidéicommis» («fidei commissum») et doivent être entretenus par les héritiers légitimes de Samuel TELEKI. En même temps il demanda à l'église calviniste de Transylvanie d'en exercer la supervision (superattentio). Les complications commencèrent bien vite après la mort de TELEKI en 1822. Ses héritiers acceptaient en principe le testament, mais en pratique ils empêchèrent l'église calviniste d'en exercer la supervision. L'église exigea un droit de regard dans les affaires financières, mais la famille refusa toute coopération, la considérant comme diminution de leur droits. L'article montre la lutte de l'église contre la puissante famille aristocratique. Les héritiers s'occupaient peu de la bibliothèque, ils ne la développaient pas en employaient les revenus pour leurs propres desseins. Malgré les bibliothécaires engagés, la bibliothèque fut ouverte de plus en plus rarement. Ainsi — malgré les intentions du fondateur — la bibliothèque n'est pas devenue une institution culturelle d'une influence vivante, mais un musée de livres anciens.

Contre cette manière d'agir des comtes de TELEKI leva le mot la presse, à partir des années cinquante. La situation devient plus grave entre 1873 et 74, quand le petit fils de Samuel TELEKI fit inscrire dans le cadastre les biens de la bibliothèque sur son propre nom. L'église calviniste engagea un procès contre cette façon d'agir, en exigeant que la bibliothèque soit une «personne morale» («persona ficta, moralis seu juridica»). La presse souleva un débat acharné, dans lequel elle mettait l'accent sur le principe, que l'intérêt du public ne doit jamais être sacrifié à l'intérêt personnel. Le député Balázs ORBÁN a fait une interpellation au parlement à propos du maintien des biens de la bibliothèque comme fortune nationale. Les opinions se polarisaient même dans le domaine politique. D'une côté étaient les représentants du progrès sociale, ceux qui ont donné préférence aux intérêts d'une grande communauté, aux intérêts de la nation, de l'autre côté les grand propriétaires, et les piliers de leur régime. Caractéristique pour l'époque que l'attitude de Balázs ORBÁN était violemment attaquée, la ressemblant à celle des communalards parisiens. Le procès civil, terminé par le jugement de la Cour Suprême en 1885 accepta que la bibliothèque et ses biens forment un «fidéicommis», mais refusa à la bibliothèque le droit d'une «personne morale». Pratiquement cela signifiait, que rien n'est changé et que la famille TELEKI considéra la bibliothèque propriété privée. Malgré beaucoup d'efforts de la part du ministre de la culture, rien ne changea cette situation.

L'article, tout en montrant ces luttes et débats, nous fait connaître la vie intérieure de la bibliothèque. Il nous montre la rôle, qu'elle jouait dans la vie culturelle et scientifique de l'époque, surtout par la richesse de son fonds. N'étant pas développée, la bibliothèque resta dans le domaine des recherches historiques en ce qui concerne son importance. Mais pour les recherches historiques elle est une source inépuisable même aujourd'hui, quand elle célèbre son 175-ème anniversaire en 1977, comme institution d'état.

